

BOZÓKI ANDRÁS

Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta*

E tanulmányban egy értelmiségiek által kezdeményezett politikai tiltakozó mozgalom, a Demokratikus Charta történetét dolgozom fel, különös tekintettel a benne aktivizálódó mozgalmi értelmiség szerepére. Ebben a kezdeményezésben – amely 1991 és 1994 között létezett – számos, eltérő jellegű vagy legalábbis különféleképpen értelmezhető igény fogalmazódott meg. Ilyen igények voltak: az 1989-ben létrejött pártpluralizmusban a korábban politikailag aktív, de a politikától utóbb elforduló társadalmi csoportok revitalizálása; a részérdekeken „felülemelkedő” demokratikus konszenzus mozgalmi képviselete; a tekintélyuralmi tendenciákkal való szembeszegülés; a részvételi demokrácia gondolatának hangsúlyozása a pártokban megjelenő, képviseleti elven alapuló „elitdemokrácia” gyakorlatával szemben; a radikális jobboldallal való népfrontos szembefordulás; és végül egy lehetséges szocialista-liberális politikai szövetség kísérleti terepének megvalósítása mozgalmi körülmények között. A kezdeményezésben különböző társadalmi, kulturális és politikai célok jelentek meg, amit sokszor nemcsak a résztvevők, hanem a szervezők sem tudatosítottak.

Nem lehet itt célokom az értelmiségről szóló hatalmas nemzetközi irodalom áttekintése, hiszen pusztán az alkalmazott értelmiségdefiníciókról külön tanulmányt lehetne írni. Az értelmiségi fogalmán – S. M. Lipset meghatározását követve – „a kultúrának – tehát az ember

* E tanulmány „A politikai elit átrendeződése és az értelmiség szerepe” című T19910 számú OTKA-kutatás keretében készült.

szimbolikus világának – alkotóit, terjesztőit és alkalmazóit” (Lipset 1958:311) értem, akik körében egyaránt megtalálhatók a többnyire a status quo fenntartásában érdekelt „bürokratikus” értelmiségiek és a létező intézményi rendszertől távolságot tartó, „független” (Merton 1957:209) vagy „szabadon lebegő” értelmiségiek (Mannheim 1996:179). Szakmájukhoz és a közéleti kérdésekhez való viszonyuk szempontjából különbséget tehetünk a nyugati társadalmakra inkább jellemző professzionalizálódott értelmiségiek (*professionals*) és az elsősorban a közéleti szerepre szocializálódott hagyományosabb értelmiségiek (*intellectuals*) között. Akik ez utóbbi szerepet tartják fontosabbnak, az értelmiségieket elsősorban „az eszmékről és értékekről folytatott közéleti viták kezdeményezőiként” határozzák meg (Jedlicki 1994:104). Egyes történeti periódusokban, viszonylag elmaradott társadalmakban az értelmiség rendelkezett az „osztálytudat” vagy „rendi tudat” ismérveivel (*intelligentsia*) (Pipes 1961; Confino 1973; Szelényi 1990), de a modern, plurális társadalmakban inkább az értelmiség tagoltsága a jellemző (Zald–McCarthy 1987). Végül a politikai hatalomhoz való viszonyuk alapján megkülönböztethetjük a hatalom legitimálásában közreműködő értelmiségieket a „társadalomkritikát termelő és fogyasztó” (Hollander 1988:139) kritikai értelmiségiectől. Kritikai értelmiségen az értelmiségnek azt a csoportját értem, amely mindenekelőtt etikai-normatív alapon viszonyul a fennálló uralmi berendezkedéshez.

Tézisem szerint – noha a Demokratikus Chartát a korábbi rendszerellenzékéből az új politikai elitbe kerülő értelmiségiek kezdeményezték a rendszerváltás után – a Charta szóvivőinek és közvetlen támogatóinak derékhadát már a velük összefogó, s a mozgalom révén kritikai értelmiségivé szocializálódó médiaértelmiség alkotta. A Demokratikus Charta története sajátos igazolása annak a mozgalom-szociológiai tételnek (Eyerman–Jamison 1991:94–119), amely szerint a mozgalom, mint kognitív praxis, maga is olyan társadalmi tanulási folyamatnak tekinthető, amely lehetőséget kínál a kritikai értelmiségi szerep elsajátítására. Úgy vélem, a Demokratikus Charta története – a disszidencia és a rendszerellenzéki korszaka után – egy újabb kritikai értelmiségi magatartás, a mozgalmi értelmiségi szerep elsajátításának története. Mivel azonban ez a szerep a demokráciában nem állandósítható, a demokratikus ellenzék „hosszú menetelése” helyébe a Demokratikus Charta „rövid tanfolyama” lépett, ahol a résztvevők elsajátított tudása „mobilizálható forrást” jelenthet számukra a jövőben.

Tanulmányomban – amely a Charta által kibocsátott dokumentumok, illetve a Chartáról szóló sajtóanyag feldolgozásán és elemzésén, továbbá a főbb szereplőkkel folytatott interjúkon alapul – a mozgalom eltérő, sokszor belső konfliktusokkal terhes jellegzetességeit kíséreltem meg értelmezni. Írásom egy korábbi tanulmányomhoz (Bozóki 1994) kapcsolódik, amely a magyar értelmiségnek a rendszerváltásban betöltött szerepét átfogóbb szempontból vizsgálta.

1. A DEMOKRATIKUS CHARTA LÉTREJÖTTÉNEK OKAI

A szabaddemokraták és a liberális értelmiség

Az 1989-es fordulat egyik elindítójának tartott magyar kritikai-ellenzéki értelmiség reprezentatív pártja, a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) az 1990-es első szabad választások után a parlamenti ellenzékbe szorult. Magyarországon olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelynek nagy részét nem csupán az 1956–89 között fennállt Kádár-rendszerrel tevőlegesen is szemben álló csoportok alkották, hanem főként azok, akiknek a Kádár-rendszerben legfőbb stratégiájuk a túlélés volt. Értékrendjükben közelebb álltak a prekommunista Magyarországhoz: annak tradicionális, az állami beavatkozást fenntartani igyekvő „úri középosztályi” politikájához. Az SZDSZ értelmiségi vezetésében – jó részük a diktatúra korábbi demokratikus ellenzékéből került ki – igen hamar felmerült annak lehetősége, hogy a pártnak a kormány ellenzékéből esetleg ismét a rendszer ellenzékévé kell válnia. Úgy értékelték, hogy a Magyar Demokrata Fórum által dominált, 1990-ben hatalomra jutott kormány központosító törekvései, valamint az MDF radikálisainak retorikája egy új „nómenklátúra” kiépítéséhez, a gazdasági hatalom megszerzéséhez és egy színleg demokratikus, de valójában félig tekintélyelvű rendszer megszilárdulásának igazolásához vezethet. Hogy a rendszerellenzékiség gondolata újból felvetődött, az egyúttal azt is jelezte: az 1989–90-ben még átütően sikeres értelmiségi csoport (Böröcz 1992) ellenzékbe kényszerülve nehezen találja helyét nemcsak az új rendszerben, hanem a hirtelen kialakult politikai elitben is. Az SZDSZ tagsága és a közvélemény egy része nem értette, hogy az 1989–90-ben éles anti-kommunista retorikával sikereket arató párt, miért csak az intézményes – és kevésbé a személyi – változtatásokra koncentrál. Az SZDSZ vezetésével szemben ellentmondó igények fogalmazódtak meg: voltak, akik – elsősorban a taxisblokád idején tanúsított magatartása miatt – túl radikálisnak tekintették, mások viszont – az „igazságtételi” követelésekkel való szembefordulása miatt – éppen az egykori radikalizmustól való eltávolodással vádolták. 1991-ben a korábbi szimpatizáns értelmiség elfordult a párttól, az SZDSZ népszerűsége csökkent, a párt élén vezetőváltás következett be.

Az egykori demokratikus ellenzék politikai örököseit az is hátrányosan érintette, hogy 1989-es ellenfeleik, az akkor még a kommunista párt (MSZMP) tagjaiból álló „új technokrácia” képviselőinek jelentékeny része – bár többnyire nem az élvonalra – betagozódott az új hierarchiába, s viszonylag könnyen kapcsolatot talált az „új burzsoázia” lassan megjelenő első képviselőivel. Több elemző szerint belőlük alakult ki az „új klientúra” (Szalai 1994). Legfőbb politikai ellenlábasuk, a kormánykoalíciót vezető MDF ugyan programjában még a „tulajdonos gazdák Magyarországot”, a nemzeti középosztály és nemzeti burzsoázia megteremtését hirdette meg, de – látva, hogy ez rövid távon lehetetlen – súlyos belső politikai harcok után kiegye-

zett a Kádár-rendszer utolsó évtizedében egyre növekvő befolyású technokrácia másodvonalbeli csoportjaival; másrészt radikális populistáinak nyomására eredeti programját más területeken meglehetősen militáns módon igyekezett végrehajtani. Ingadozott a polgárosodás megengedő és a polgárcsinálás beavatkozó módszerei között, nemegyszer váltogatva a kettőt. Az 1989-es „politokrácia” ellenzéki részének mozgástere fokozatosan beszűkült a politikában.

Az ellenzéki értelmiség a nyolcvanas években egyfajta „mozgalmi” életformát élt, s függetlensége képessé tette arra, hogy a Kádár-rendszer legkövetkezetesebb bírálójává váljék. Ez a csoport volt az, amely kiállásával mintául szolgált a magyar újságíró-társadalom számára az átmenet idején. 1989 őszén sikerrel tudta mozgósítani a társadalmat a kommunista párt privilégiumainak eltörlésére, és a hatalmon lévők által eltervezett idő előtti elnökválasztást sikeres népszavazás kikényszerítésével akadályozta meg. 1990 októberében nyíltan támogatta az áremelések nyomán kirobbant taxisblokádát, s ezzel szerepet játszott annak megakadályozásában, hogy a kormány erőszakot alkalmazzon a blokádban résztvevőkkel szemben (Bozóki-Kovács 1991:115). A demokratikus ellenzék a nyolcvanas években képes volt arra, hogy az általa létrehozott és meglehetősen izolált politikai nyilvánosságban zárt keretek között, de autonóm módon helyettesítse a hiányzó, toqueville-i értelemben vett politikai társadalmat az állam és a társadalom között. 1988-ban, a politikai változás kezdetén először nem pártszerű politikai szervezetet hozott létre, hanem a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, abból a célból, hogy koordinált együttműködést teremtsen a civil társadalom politikailag aktívan, de informálisan működő alternatív csoportjai között. E csoportok egy részében az „alternatív” jelző részben megfelelt a nyugati alternatív nézetrendszernek, más részüknél azonban a politikai ellenzékiesség megfogalmazásának „puhább”, nem explicit formája volt (Szabó 1993). Bár a Hálózatból létrejött az SZDSZ, annak vezetői sokáig megtartották „mozgalmi” attitűdjüket, s az új párt mérhetően addig volt sikeres, amíg a politikát értelmezni tudta a mozgalmi dimenzióban. Erre pedig utolsó lehetőségként a taxisblokád kínálkozott. Sem a „rendszerellenzékiesség”, sem pedig a kormányzás átvételére bejelentett igény ebből a szempontból nem volt hatékony, mert a társadalmat nem tudta megragadni a „mozgalmi” metszetben. A politikai elit lassú professzionalizálódása és bürokratizálódása egyre kevesebb teret hagyott a kritikai értelmiségi attitűd korábbi megjelenési formáinak. A pártvezetés fájdalmas veszteségként élte át, hogy a helyzet megváltozott, s a párt értelmiségi holdudvarának jelentős része kiábrándult a politikából. A parlamentáris demokráciában a körülmények mintegy kikényszerítik az áttérést az antipolitikus nyelvezetről a kifejezetten politikus nyelvhasználatra (Garton Ash 1991). Mind a pártvezetés, mind pedig a liberális értelmiség elégedetlen volt a kialakult állapottal, mert úgy érezték, hogy az 1989-ben általuk oly sikerrel képviselt elvek szétforgácsolódnak, s áldozatául esnek a „restaurációs forradalmiság” hatalmi törekvéseinek.

A kritikai értelmiség és a sajtó

Az 1990-es választások után a mindössze két évvel korábban felszabaduló sajtó jelentette az egyik legfontosabb mozgásteret a korábbi kritikai értelmiség számára. Szinte soha nem jelent meg annyi érdekes tanulmány magyarországi folyóiratokban, mint ekkor, a cenzúrára és öncenzúrára épülő korábbi rendszer bukása után. Ám az értelmiségiek nagyobb része mégsem elsősorban a folyóiratokat, hanem a napilapokat olvasta és a televízió politikai műsorait nézte. A „kritikai beszéd kultúrája” (Gouldner 1979) dominálta a közügyekről való vitákat, az értelmiség a lázas átpolitikáltság állapotában élt (Konrád–Szelényi 1992).

A sajtó nagyobb része – miként az értelmiségiek – érthető módon, egyfajta morális forradalomként élte át az 1988–89-es felszabadulást. Az újságíró szakma egyrészt radikálisan megfiatalodott, másrészt a régiek is igyekeztek megújulni, elfelejteni a korábbi évtizedek behódoló gyakorlatát. Éles piaci verseny kezdődött az olvasók megtartásáért vagy meghódításáért, s a demokrácia viszonyai közepette ez azt jelentette, hogy a sajtóban a korábbi propagandista funkcióval szemben a hírérték, az érdekesség, a szenzáció vált meghatározóvá, aminek következtében az újságok többsége élesen kritikus hangot ütött meg az új, szabad választások révén hatalomra jutott új kormányval szemben, amelyet a kormánykoalíció igencsak zokon vett. A kormánypárti politikusok nem ismerték fel, hogy a kritika jobban vonzza az olvasókat, mint az apologetika, amelynek műveléséből az újságíróknak már úgyis elégük lett a diktatúra alatt. A sajtó jelentős részének „ellenzékivé” válása tehát részben a demokrácia természetéből következett.

Másrészt a korábban sem egységes kritikai értelmiségi kultúrán belüli törésvonalak élesebbé váltak. Kormánykoalícióvá és politikai ellenzékké szerveződve egyértelműbbé vált az, hogy e csoportok normatív modellje eltér. A kormánykoalíciót „természetes szövetségként” megalakító pártok és személyek ebből a szempontból további két részre voltak oszthatók. Az egyik csoportba az Antall József miniszterelnök által fémjelezhető irányzat tartozott, amelynek normatív modellje ugyan a nyugatos szociális piacgazdaságon és többpártrendszeren alapuló demokrácia volt, de mindez retorikájában egy régebbi politikusnyelven, s a régi időkhöz kapcsolódó szimbólumrendszeren keresztül jelent meg. Ebben a felfogásban a demokráciához való *visszatérés* konzervatív értékei fejeződtek ki. Ez a szemlélet idegen volt attól a világlátástól és főként nyelvhasználatától, amelyet a sajtó a rendszerváltás idején a magáévá tett. Az 1945 előtti Magyarországon nem tudott kialakulni olyan konzervativizmus, amely a modernításhoz kapcsolódott volna; ehelyett a konzervativizmus sokszor tradicionalizmusként, legtöbbször a modernítással szemben fogalmazódott meg. A rendszerváltás után a „liberálisnak” nevezett sajtó elsősorban azért volt gyanakvó az Antall-kormány konzervativizmusával szemben, mert annak tradi-

cionális retorikája miatt nem hitte el, hogy itt modern konzervatívizmusról lehet szó, s történeti okokból ingatagnak érezte annak demokratikus alapjait. A másik csoportot azok a kritikai értelmiségiekből lett kormánypárti politikusok alkották, akik kritikai attitűdjüket megőrizték ugyan, de már a Kádár-rendszerrel szemben megfogalmazott kritikájuk is romantikus, antimodernista alapon állt (Comisso et al. 1992:79–80). E második esetben tehát már tartalmi – nem pusztán nyelvi és stílusbeli – különbségek voltak a „liberális” sajtó és a populizmus felé forduló politizáló értelmiségiek között.

E fent említett tényezők – továbbá az MDF egyes vezetőinek már a választásokat megelőző újságíróellenes kampánya (Farkas 1993:14–17) – nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a sajtó nagy része azokkal az ellenzéki pártokkal kezdett szimpatizálni, amelyek a modernitás normatív modelljét tették magukévá, s nem archaikus szimbólumokban és nyelvhasználattal fejezték ki. Kétféle történelemszemléletről is szó volt tehát: az egyik szerint a kommunizmus négy évtizede megszakította a magyar történelmet, s a folytonosságából való teljes kilépést jelentette (tehát a történelmet onnan kell folytatni, ahol „megszakadt”); míg a másik szerint a kommunizmus torz modernizáció volt, amely katasztrofális hatásai ellenére olyan módosulásokat hozott a társadalom szerkezetében és értékrendjében, hogy bukása után nem a prekommunista állapotot kell alapul venni, hanem a nyugati normatív minták után elindulva, a létező, posztkommunista állapotot kell adottnak tekinteni. Az 1989-es fordulatból a sajtó és az ellenzéki pártok nagyjából ez utóbbi interpretációt olvasták ki. S bár a politikai átmenet az intézményrendszer átalakítása szintjén befejeződött, a normatív modellek közötti „kulturharc” – amelyre az értelmiségiből lett politikusok különösen fogékonyak voltak – tovább folytatódott (Farkas 1991).

Mindezek az okok rövid távon valóban előidéztek a liberális értelmiségiek és politikusok, valamint a sajtó „interpenetrációjaként” leírt állapotot, amelyben az értelmiségi politikaformálás a modern politikai élet funkcionális differenciálódása ellen hatott (Pokol 1993). Az összefonódottság fenntartása feltehetően a pártokon kívüli kritikai értelmiségnek is érdekében állt, amennyiben – ha már így alakult – kialakult befolyásának fenntartására törekedett. Ezt nem egy esetben a politikusok is gerjesztették vagy elfogadták, mert támogatottságukat gyengének érezték ahhoz, hogy ne lett volna szükségük a közvéleményt formáló értelmiségre. Az elszakadáshoz, a politikusi és értelmiségi szerepek elválásához nyilván arra van szükség, hogy a politikai váltógazdaság hosszabb távon megerősödjék, mert ezáltal kikristályosodhat a sajtó és a politikai intézményrendszer funkcionálisan különböző szerepe. A vizsgált időszakban egyik szereplőnek sem volt érdeke e szövetség megszüntetése, bár a politizáló értelmiségiek egy része már az akkori ellenzéki pártokkal is elégedetlenné vált. Megkezdődött a pártokból a „politikai társadalomba” való visszavonulása.

A politikusi hivatás és a szakmai elkötelezettség eltérő, bár egyaránt zárt orientációi mellett a kritikai értelmiségnek új cselekvésformát, újfajta politikai érdekérvényesítési stratégiát kellett kidolgoznia. Olyan stratégiát, amely a politizáló értelmiséget nem zárja be a szakmai vagy politikusi professzionalizáció különböző területeire, hanem fenntartja a politikáról folyó vitát, megerősíti a politikai társadalmat, teret ad köztes szerepeknek és lehetőséget a „nembeli-transzcendens” önmegvalósításra (Konrád–Szelényi 1989) is. Néhány korábbi, visszhangtalan kísérlet után (lásd erről Kiss–Krasznai 1996) egyebek között erre szolgált egy sajátos értelmiségi mozgalom, a Demokratikus Charta.

2. MOZGALMI ÉRTELMSÉG: A DEMOKRATIKUS CHARTA TÖRTÉNETE

A felhívástól a társulásig: az első hónapok

1991 augusztus elején Budapesten rendeztek egy találkozót a kelet-európai volt szamizdat folyóiratok szerkesztői, akik a rendszerváltás után az egykori demokratikus mozgalmak folytatásaként megjelenő folyóiratokat adták ki. E találkozón Konrád György író, a Pen Club akkori elnöke, az SZDSZ Országos Tanácsának tagja vetette fel egy nemzetközi, kelet-közép-európai demokratikus charta létesítésének gondolatát (Kornis 1992), mint amely közös álláspontként rögzíthetné a posztkommunista országok „demokrácia-minimumait”. Konrád e Chartát részben a korábbi ellenzéki szolidaritási akciók mintájára, az újonnan jelentkező, s számos helyen háborúba torkolló etnikai feszültségek oldására javasolta. Az ott összegyűlt értelmiségiek ezt akkor elvetették, azzal az érveléssel, hogy – egyik interjúalanyom megfogalmazása szerint – „kár erőltetni az értelmiség olyan romantikus szerepét, amely korábban aktuális volt, de ma már nem az”. Úgy érveltek, hogy „a helyzet kulcsa most már a professzionális politikusok kezében van, s ebből csak valamilyen széplelkű dolog sülnhetne ki”.

Ami nem tűnt célravezetőnek a nemzetközi összefogásban, néhány hét múltán aktuálissá vált a magyar belpolitikában. A sikertelen szovjet puccs után néhány nappal került nyilvánosságra Kónya Imrének, a legnagyobb kormánypárt, az MDF parlamenti frakcióvezetőjének tanulmánya (Kónya 1991), amelyben a politikus – akit addig nem úgy ismertek, mint aki egyetértene az MDF radikálisainak Csurka István által képviselt nézeteivel – az MDF „határozottabb” politikáját sürgette a privatizáció és a tömegkommunikáció területein, valamint a múlt rendszer bűnöseinek felelősségre vonása ügyében. Az írásból kiderült, hogy a kormány és az MDF centruma feltehetőleg azonosul a korábban radikálisnak tartott nézetekkel. Kónya hangsúlyozta, hogy ezeket a lépéseket akkor is meg kell tenni, ha a magyar társadalom többsége ellenzi, továbbá nem kell tartani a nyugati reak-

cióktól, hiszen Európa Magyarországot már demokratikus államként ismeri el.

Kónya téziseit az SZDSZ vezetői fenyegetésként értékelték. Kis János pártelnök javaslatára a párt ügyvivő testülete arra az álláspont-ra jutott, hogy a kormánykoalíció fokozatos jobbratolódása és az általa gerjesztett tekintélyelvű tendenciák csak úgy állíthatók meg, ha a demokratikus elkötelezettségű állampolgárok egy nyílt Chartában szögezik le elveiket, kinyilvánítván, hogy a demokratikus átalakulást nem tekintik befejezettnek. A párt két vezetője ennek alátámasztására hosszú cikkben elemezte az MDF tekintélyuralmi berendezkedésére irányuló törekvéseket (Bauer–Kis 1991a). Habár nemcsak az akkori kormánypártokhoz közelállók körében akadt, aki kétségbevonta az elemzés helyességét (Körösényi 1991), a szerzők kitartottak álláspontjuk mellett (Bauer–Kis 1991b). A helyzet megítélésében az SZDSZ vezetésének véleményéhez csatlakoztak az MSZP prominens politikusai is (N. Kósa 1991). Ám az SZDSZ képviselőinek érvelése fontos üzenetet is tartalmazott, ami közvetlenül 1989 kritikai értelmiségének szólt: „Az a liberális érzelmű értelmiség, amely a kései Kádár-korszakban folyóiratokban, klubokban és a nyilvánosság más fórumain oly sokat tett az átalakulás előkészítéséért, a rendszerváltás pillanatában kettészakadt, és ennek a szakadásnak a következményeit máig sem heverte ki. Egy részét felszívták az ellenzéki pártok. A kívül maradtak fanyalognak fordulnak el a politikától. A belül lévők olykor nem látnak túl a parlamenten, a kívül lévők között terjed a parlament és az egész új politikai építmény elutasítása.” Bauer és Kis a kettészakadás megszüntetése végett javaslatot tett a „*kívülálló*” és „*belülálló*” értelmiségiek közötti munkamegosztásra. „A pártokban működő értelmiségieknek tisztába kell jönniük azzal, hogy a véleményalakító független értelmiség támogatása nélkül üvegóra alatt beszélnek. A párton kívüli értelmiségieknek fel kell ismerniük, hogy a politikai küzdelmekben az ő sorsukról is szó van, s hogy függetlenségüket nem úgy őrzik meg, ha azt hajtogatják, hogy egyik kutya, másik eb” (Bauer–Kis 1991a).

A leírt javaslat abból a szempontból még a nyolcvanas évek rendszerellenzéki logikájában mozgott, hogy az értelmiséget „*kívülállókra*” és „*belülállókra*” osztotta fel, s nem értelmiségiek és politikusok között tett különbséget. Ha elfogadjuk azt az értelmiségdefiníciót, mely szerint az értelmiségi olyan transzkontextuális tudás birtokosa, aki adott társadalmi státuszát kizárólag a tudásával legitimálja, akkor a politikusok többé nem tekinthetők értelmiségieknek. A politikusok ugyanis nem szakismeretükkel, hanem választóik szavazatával legitimálják társadalmi státuszukat (Konrád–Szelényi 1989:49). Még akkor is így van ez, ha az 1990-ben megválasztott magyar parlamentben ülő képviselők 90 százaléka értelmiségi szaktudást adó egyetemi végzettséggel rendelkezett (Róna-Tas 1991), és az esetek nagy részében valóban nem politikusként, hanem politizáló értelmiségiként viselkedett. Az idézett írás azonban elsősorban nem leíró elemzésnek, hanem politikai cikknek íródott, amelynek célja a mozgósítás volt:

„a demokrácia védelmében össze kell fogni mindenkinek, aki nemcsak a kommunistákkal, de mindenféle tekintélyuralommal szemben a *szabadság oldalán áll*” (Bauer–Kis 1991a; az én kiemelésem – B. A.). Érzékelvén az országban elmélyülő politikai apátiát és kiábrándultságot, a szerzők szándéka mindenekelőtt az volt, hogy a politikától fokozatosan eltávolodó értelmiséget az általuk javasolt civil tiltakozó akció keretében visszahozzák a demokratikus – és ezen belül az ellenzéki – politika támogatói közé. A párt ügyvivői fontosnak látták kiemelni, hogy nem parlamentellenes pártpolitikai kezdeményezésről van szó, s a hangsúlyt nem is a pártpolitikára, hanem hasonló értékek mellett elkötelezett individuumok együttműködésére kívánták helyezni. Pető Iván ügyvivő szerint: „bár az SZDSZ-től eredt a Demokratikus Charta megalkotásának ötlete, nem szeretnénk, ha látványosan kötődne pártunkhoz. Ezt a Chartát úgy képzeljük el, hogy SZDSZ-tagok magánszemélyként vesznek részt a dokumentum aláírásában, de pártként, politikai szervezetként nem kíván az SZDSZ aláíró lenni” (Pető 1991). Ebben az időben az újságírók által szervezett *Nyilvánosság Klub* is nyilatkozatot tett közzé a Kónya-tanulmányban megfogalmazott elvek egy részével szemben, felhívásának azonban nem lett jelentős hatása.

Két hétre rá elkészült a szöveg, amelyet többségükben a demokratikus ellenzék egykori tagjai öntöttek formába, olyan ismert írók közreműködésével, mint Konrád György és Kornis Mihály. Az elnevezés visszautalt a kelet-közép-európai szabadságküzdelmek egyik legkiemelkedőbb kezdeményezésére, a cseh Charta '77-re (Kis 1992). A felhívást ezt követően kétszer megvitatták a budapesti Merlin színház különtermében, szélesebb értelmiségi társaságban. Az egyeztetés során vita alakult ki a jelenlévő liberális és szocialista érzelmű kezdeményezők között arról, hogy vajon a demokrácia elválaszthatatlan részének tekinthető-e a szociális jogok. Végül Bossányi Katalin újságíró, korábbi MSZP-képviselő javaslatára vették be a szövegbe a szociális minimum követelését, ám egyúttal enyhítették a bevezető passzus eredetileg kifejezetten kormányellenes élű megfogalmazásait. A résztvevők olyan általánosan elfogadható szöveget akartak kiadni, amelyet akár kormánypárti értelmiségiek is aláírhatnak.

A felhívás 1991. szeptember 27-én látott napvilágot 162 – túlnyomó többségükben baloldali és liberális – értelmiségi kibocsátó aláírásával, s a teljes szöveget négy országos napilap közölte: a szocialista *Népszabadság* és *Népszava*, a liberális *Magyar Hírlap*, és a kormányhoz korábban közelálló, de akkoriban inkább függetlennek számító *Pesti Hírlap*. A kibocsátók 17 pontban összegezték a demokrácia kritériumait az egyes társadalmi területeken. A felhívás kezdete egyben annak indoklása is volt:

„Mi, e Charta aláírói, magyar demokraták, pártállásunkra való tekintet nélkül úgy látjuk, hogy hazánkban akadozik a demokratikus átalakulás. Sokan nemcsak azért fordulnak el a politikától, mert életkörülményeik tovább romlottak, hanem azért is, mert nem ilyenek képelték a demokráciát. Tudjuk, hogy mint minden történelmi mé-

retű átalakulásnak, hazánk e sorsdöntő korszakának fogyatékoságai mellett vannak kétségbevonhatatlan eredményei is. Mi ezeket az eredményeket szeretnénk megőrizni, és ezért szükségesnek tartjuk nyilvánítani, hogy milyen Magyar Köztársaságot akarunk” (Demokratikus Charta 1991).

A deklarációt december elejéig 4000-ren írták alá, s habár a felhívás elfogadott szövege nyíltan nem irányult a kormánykoalíció ellen, a kormányfő mégis így értelmezte. Antall József egyfelől „elemi alkotmányjogi tételek gyűjteményének” nevezte a felhívást – amit tulajdonképpen mindenki aláírhatja, ezért az akció értelmetlen –, másrészt azonban ellenzéki politikai kezdeményezést látott benne, amely a kormány ellen irányul, s ezért a koalíció szimpatizánsai nem vállalhatnak vele közösséget. Elhatárolódásával indirekt módon arra az álláspontra helyezkedett, hogy demokrácia már most is van, nem pedig „akkor lesz” – ahogy a Chartában megfogalmazódott –, ha a 17 pontban megjelölt feltételek teljesülnek. Ha pedig demokrácia van, akkor aki ennek létezését kétségbe vonja, közvetve a kormány és a létező intézmények demokratikus legitimitását kérdőjelezi meg, tehát szélső esetben antidemokrata. Szembetűnő volt a fogalomhasználat különbsége a demokrácia értelmezésében. Míg a miniszterelnök és támogatói számára a demokrácia szűkebb, politikai fogalom volt, amely intézményeken nyugszik és képviseleti jellegű; addig a Chartát kibocsátó kritikai értelmiségiek számára ez szélesebb, az állampolgári részvételre épülő társadalmi fogalom volt, amely egy folyamat során realizálódik, bár „lényege szerint sohasem befejezett” (Vitányi 1991). Utóbbiak nem vonták kétségbe a politikai demokrácia létét – aminek megvalósulásáért sokan közülük a nyolcvanas években maguk is küzdöttek –, de talán épp azzal tudták identitásukat megőrizni, hogy a politikai demokrácia követelőiből – megvalósulása után – a társadalmi demokrácia hívei lettek. E megkülönböztetéshez közel áll az a nézet, amely különbséget tesz procedurális és szubsztantív demokráciafelfogás között. Az előbbi dichotómia (politikai vs társadalmi) a demokratikus eljárások illetékességi körének kijelölésében tér el egymástól, míg az utóbbi megkülönböztetés a demokráciát az eljárási „formák”, illetve az eszmei „tartalmak” elsődlegességét valló álláspontok szerint különíti el.

Már a Charta születése pillanatában kibogozhatatlanul együtt voltak a politikai és a kritikai értelmiségi motivációk. A Chartát támogató politikusok feltehetően már akkor az ellenzéki politika bázisának kiszélesítésére törekedtek, míg a benne megjelenő kritikai értelmiségiek új, civil társadalmi identitást találtak benne. Lehetőséget arra, hogy elszakadjanak a partikuláris pártigazságoktól és továbbra is átfogóbb, univerzális nézőpont megjelenítői legyenek. A Charta tehát ebben az értelemben önálló életre kelt: eszkből céllá vált. Ahogy a Charta egyik kibocsátója megfogalmazta: „A Demokratikus Charta aktualitását a Kónya-nyilatkozat adta, de szándéka szerint nem egy politikai aktualításra adott másik politikailag aktuális válasz, ha-

nem egyszerűen aktivizálása az értelmiségnek és leszögezése az alapelveknek” (Radnóti 1991).

Az eszmei közösségen és a kritikai attitűdön kívül volt ennek egy halványabb, ám fontos nemzedéki vonatkozása is. Az egyik kibocsátó, későbbi szóvivő, ezt így fogalmazta meg: „Egy kicsit működik bennem a belső düh, mert most annak a generációnak kellene irányítania, amelyiknek én is tagja vagyok. Most a »nagy generációnak« csúfolt nemzedéknek kellene a vállán vinni az országot. Erre az történt, hogy az előtte levő társaság helyett egy még régebbi társaság azt mondta, még dodzsemeznek egyet” (Farkasházy 1991a:42).

Antall József miniszterelnök reakciója folytán a felhívás aláírása vagy alá nem írása közvetlenül pártpolitikai, sőt bizalmi kérdéssé vált, ezért a kormánykoalíció képviselői, valamint a velük szimpatizálók nem is csatlakoztak hozzá. Úgy tűnt, az akció megmarad egy fellobbanó, de gyorsan súlyát veszítő értelmiségi kezdeményezés szintjén. Amikor a Charta néhány kibocsátója 1991. október 29-én sajtótájékoztatót tartott, az összejövetelre csak tucatnyian voltak kíváncsiak. Amikor azonban egy hónapra rá, november 30-án a miniszterelnök arra hivatkozva váltotta le a függetlenné váló Magyar Nemzeti Bank elnökét, a közgazdászként szakmailag magasra értékelt Surányi Györgyöt, hogy aláírta a Demokratikus Chartát, a kezdeményezés új lendületet kapott. A miniszterelnök illojális gesztusnak tartotta Surányi aláírását, mondván: „ha valaki szabadságért kiabál ott, ahol szabadság van, az téveszme áldozatává vált, vagy valótlant állít. Ilyen nyilatkozathoz nem adhatja a nevét akár a független jegybank elnöke, akár a kormány egyetlen tagja sem” (Antall 1991). Az MDF radikálisainak vezéregyénisége, Csurka István nyersebben fogalmazott: „tudomásul kell venni, hogy a szabad választások során a magyar nép az MDF-nek adott felhatalmazást az ország irányítására. A szakmai indokok túlhangsúlyozása ócska bolsevista trükk” (Csurka 1991). A Charta kibocsátói viszont bizonyítva látták korábbi aggodalmaikat: „A miniszterelnök úr azzal, hogy menesztette a Magyar Nemzeti Bank elnökét, amiért az kétségbe vonta, hogy Magyarországon szólásszabadság van, bebizonyította, hogy nincsen szólásszabadság” – nyilatkozta a *Magyar Hírlapban* Konrád. Úgy vélték, ez a bizonyíték, hogy a kormányzat antidemokratikus céljait minden gátlás nélkül érvényesíti. Mindkét fél demokratának tartotta önmagát és a másikkal szemben kívánta védeni a demokráciát (Bozóki 1993).

A bankelnök leváltásából belpolitikai botrány lett. Témánk szempontjából másodlagos, hogy az aláírás pusztán a leváltás ürügye (Bauer 1991) vagy valódi indoka volt. Válaszlépésként az ellenzéki pártok vezető testületei csatlakoztak a Demokratikus Charta aláíróihoz, s ezáltal a Chartának nagyobb politikai súlyt adtak. Ezzel kívántak tiltakozni, rábírní a kormányt, hogy a gazdasági élet szereplőit ne politikai megbízhatóságuk, hanem szakmai teljesítményük alapján ítélje meg. A napilapok újra közölték a Charta 17 pontját. Közgazdászok egy csoportja nyílt levelet intézett az országgyűlési képviselőkhez,

amelyben felemelték a szavukat „az ellen, hogy a jegybank függetlenségét politikai érdekek veszélyeztessék” (Bácskai et al. 1991). A Charta néhány kibocsátója december 2-án a budapesti Pilvax kávéházban találkozott, s ott beszélték meg a követett stratégiát. Az ezt követő rögtönzött sajtótájékoztatón Konrád György három javaslatot jelentett be: 1. a Demokratikus Charta alakuljon társulássá, amelynek szóvivői vannak, s időről időre állást foglal aktuális kérdésekben; 2. a szomszédos kelet-közép-európai országok is indítsák el saját charta-mozgalmukat; 3. jöjjön létre együttműködés ezen országok mozgalmai között (Konrád 1991).

A következő napon a Charta aláíróinak egy csoportja – köztük több újságíró – tiltakozó nyilatkozatot tett közzé, amelyben elítélte a bankelnök leváltásának indoklását, csatlakozásra szólította fel a Charta-szimpatizánsait, és meghirdetett egy találkozót a további működés megfelelő formájának tisztázása végett (Babus et. 1991). Egyúttal egész oldalas politikai hirdetést közöltek, amelyen „Így járhat mindenki” felirattal emlékeztettek az elbocsátott bankelnök jelképesse vált esetére (Politikai hirdetés 1991).

A Demokratikus Charta találkozójára 1991. december 7-én a budapesti Városházán került sor. Demszky Gábor (SZDSZ), Budapest főpolgármestere, az egykori demokratikus ellenzék tagja ekkor is – miként később – átengedte a Városháza dísztermét a Charta szervezőinek. A rendezvényen több mint ezren jelentek meg, s a résztvevők egyetértettek abban, hogy a Chartát, amely egyszeri tiltakozó akciónak indult, mozgalmi jellegű kezdeményezéssé kell átalakítani. A megnyitó beszédet tartó Konrád György a Chartát nem pártként vagy mozgalomként, hanem a „demokraták szellemi társulásaként” határozta meg, mint amely egyfajta „szellemi pajzs”, polgári eszmecsere, „műfaj a civil társadalom önszerveződésére”. Több hozzászóló visszatérően utalt arra, hogy a Charta nem ellenzéki megmozdulás, hanem a demokrácia eszmei közös nevezője kíván lenni. A felszólalók közül ketten is emlékeztettek a nyolcvanas évek értelmiségi mozgalmaira, mondván, hogy az egykori ellenzékiek és szimpatizánsaik nem akarnak ismét alattvalókká válni, másrészt az egykori reformerek pedig most elérhetik céljukat: a választások által korábban elsöpört pártokon felüli összefogás lehetőségét. A gyűlésen két parlamenti képviselő tett említést a Charta és a politikai intézményrendszer viszonyáról: Tamás Gáspár Miklós (SZDSZ) szerint „a Charta jelentőségének növekedése egyenes arányban áll a magyar parlamentáris demokrácia válságával”, míg Fodor Gábor (Fidesz) arra utalt, hogy „a Charta nem pótolhatja a parlamenti ellenzékét, s általában a politikai intézményrendszer egyetlen elemét sem” (Megalakulás 1991).

Az egybegyűltek közfelkiáltással egy évre megválasztották a Demokratikus Charta szóvivőit. Egyúttal elfogadták Konrád Györgynek azt a javaslatát, hogy a Chartának ne legyenek tagjai és vezetői, hanem csak aláírói és szóvivői, s minden aláíró legyen jelképesen egyben szóvivő is. A megválasztott szóvivők közé négy újságíró, két

szociológus, egy pszichológus, egy vegyész, egy filmrendező, egy középiskolai tanár, és egy főállású politikus (MSZP) került. A szóvivők listájának összeállítói számára fontos volt, hogy minél több újságíró legyen a testületben, hogy biztosítható legyen a Charta nyilvánosságához jutása. Ugyancsak fontos volt, hogy többségükben ellenzéki pártközeli személyek kerüljenek be. Egyik interjúalanyom szerint „a három párt próbált olyan embereket delegálni ebbe, akik kötődnek is, meg nem is. Tehát voltaképpen kifelé nem lehet azt mondani rájuk, hogy egyik vagy másik párthoz tartoznak, de ugyanakkor valamennyire befolyásolhatók egy-egy párt részéről”. A szóvivők körében többségben voltak a rendszerváltás idején előtérbe került, ám utána a politikától gyorsan visszavonuló értelmiségiek és az ellenzéki pártok szimpatizánsai közé tartozó, nem párttag értelmiségiek. A régi rendszerellenzék első vonalából senki sem vállalt részvételt a Charta szóvivői között.

A városházi gyűlés lelkes hangulatában az újjászerveződő kritikai értelmiség tehát elérte célját. A politikusi és értelmiségi szerep között ingadozó értelmiségi politikusok mozgalmi terepet, s egyben visszavonulási lehetőséget találtak a szellemi és politikai társulássá váló Chartában. A korábban a politikától gyorsan visszavonuló értelmiségiek pedig visszakérülhettek a politikaformálás közelébe, anélkül, hogy pártebereként arra kényszerültek volna, hogy végigjárják a pártkarrier grádicsait.

A „szelíd-erő”: a Charta akciói

A találkozó után a Charta szellemi kisugárzása egyre nagyobbá vált szélesebb értelmiségi körökben. A gyűlést követő héten az aláírók száma 7000-re emelkedett (Horányi 1992b). A szóvivők naponta tucatjával kapták a támogató leveleket és csatlakozó nyilatkozatokat. A városházi gyűjtésből és más adományokból a visszaemlékezések szerint napok alatt 80 000 Ft folyt be a Charta számlájára. A hangulat emlékeztetett az 1988–89-es időkre, bár a kezdeményezést a kormányparti sajtó természetesen fanyalognva fogadta (Faggyas 1991; Bánó 1991; Szőnyi-Virág 1992; Menyhárt 1992). Ezek a cikkek általában rámutattak a Charta ellenzéki voltára, s föltették a kérdést: „kiknek a szabadságát veszélyezteti a demokratikusan megválasztott kormányzat, kik szeretnék polgártársaikba plántálni saját félelmeiket, és miért kívánják immár leplezetlenül a személycserék nélküli rendszerváltozást”? (Bánó 1991). Az ellenzéki pártok közül a Fidesz volt az, amely élesen szóvá tette, hogy a Chartából más lett, mint amihez ők eredetileg csatlakoztak. A Fidesz parlamenti frakciója kiadott nyilatkozatában leszögezte, hogy „aláírásukkal mozgalom szervezéséhez hozzájárulásukat nem adták, annak résztvevői sem kívánnak lenni” (Fidesz 1991). A másik két ellenzéki párt, az MSZP és az SZDSZ számára ez nem okozott konfliktust. A Fidesz kiválására és elhatárolódására írt válaszcikkében Farkasházy Tivadar szóvivő meg-

jegyezte, hogy a Charta „egyetlen párt fiókszervezetévé sem kíván válni”, a Charta nem kíván párttá szerveződni, csupán pártoktól független „állampolgári kezdeményezésről” van szó (Farkasházy 1991b).

A Charta frissen megválasztott szövívei először karácsonyi békétüntetést vagy aláírásgyűjtést akartak kezdeményezni, de az idő rövidsége miatt ettől elálltak és önmeghatározó jellegű nyílt levelet adtak ki az aláírókhoz, amelyben – elkerülve a „mozgalom” kifejezést – a Chartát maguk is állampolgári kezdeményezésként definiálták. Fontosnak tartották leszögezni, hogy „a Charta nem a pártok ellen irányul”, mögötte „nem pártok állnak” (Nyílt levél 1991). Ezzel egy időben több ezer aláíró kapta meg az aláírásgyűjtő íveket. Az aláírások száma – a Charta történetében rekordgyorsasággal – az 1991. december 15-ei 7000-ről 1992 február közepéig 20 000-re emelkedett (Horányi 1992b). A tél folyamán létrehozták a Demokratikus Charta Alapítványt és elkülönítették a Charta saját adatbázisát (amelyet addig az SZDSZ képviselőházi irodájában tartottak nyilván), de mivel újabb adományok híján nem tudtak saját postafiókot bérelni, az új jelentkezések továbbra is a párt apparátusán keresztül futottak be.

A szövívek elhatározták, hogy időről időre *jelentéseket* adnak ki a demokrácia magyarországi állapotáról. Erre először (s mint később kiderült, utoljára) az 1992. február 13-án tartott sajtótájékoztatón került sor a budapesti Kossuth-klubban. Ezen a Charta körének tagjai olvasták fel vagy adták körbe röviden megírt jelentéseiket a sajtó, a gazdaság, a politikai élet egyes, a demokratikus átalakulást veszélyeztető jelenségeiről. A sajtótájékoztató nem kapott nagyobb visszhangot, a jelentés szövegét a szövívek nem publikálták (Sajtótájékoztató 1992). A találkozón a legnagyobb feltűnést a Charta egyik konzervatív aláírója, Pomogáts Béla beszámolója okozta, aki tudósított a Magyarok Világszövetségének 1991. decemberi közgyűléséről. Ezen a közgyűlésen Pomogátsot nyilvánosan „hazaárulónak” nevezték, mert aláírta a Chartát (Pomogáts 1992). A sajtótájékoztatót a szövívek kudarcként könyvelték el, az valóban szűk körűre sikerült; akik elmentek rá, szinte előre tudták, miről lesz a jelentésben szó. Politika-ilag súlytalan, klubszerű értelmiségi összejövétel volt, melyből a szövívek okultak, s ezt követően a nyílt, tömeges politikai akciók megszervezésére összpontosítottak.

A Charta első nagyobb megmozdulására az ország nemzeti ünnepén, 1992. március 15-én került sor. Első ízben történt meg az, hogy a szövívek kész helyzet elé állították szimpatizáns pártjaikat, amikor bejelentették: külön Charta-tüntetést és felvonulást rendeznek Budapest belvárosában, az egykori rendszerellenzék hagyományos útvonalán. A sajtószabadság ünnepén tartandó eseménynek különös aktualitást adott az a tény, hogy a kormányzat egyre nagyobb nyomást igyekezett gyakorolni a Magyar Rádió és Televízió elnökeire, valamint – elővásárlási jogával élve – meg akarta szerezni az egyetlen liberális napilapot, a *Magyar Hírlapot*. A tüntetés terve kapcsán keletkezett az első összeütközés a fővárost kormányzó SZDSZ és a

Charta szóvivői között. Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere nem látta indokoltnak az akciót, mert úgy vélte, konkurenciát teremt az ő ünnepi beszédének. Az ünnepet megelőző városházi fogadáson a főpolgármester – az egyik Charta-szóvivő visszaemlékezése szerint – a következőket mondta a tüntetés szervezőinek: „Hogy jöttök ti ahhoz, hogy ellenünk csináljatok forradalmat; hogy ellenem szervezgedjete, amikor én vívtam ki nektek a szabadságot!” A vitát ugyan sikerült elsimítani, ám az SZDSZ-képviselők által szerkesztett *Beszélő* című lap az ünnep után megtámadta a Chartát, kifogásolva, hogy „miért nem egyeztettek barátaikkal” (Solt 1992). A tüntetésen – melyen a Charta először vitte az utcára híveit – kb. 15 000 fő vett részt, s a Charta két szóvivője, a kezdeményezés két szimbolikussá váló alakja, Konrád György (SZDSZ) és Vitányi Iván (MSZP) mondott beszédet. A szónokok állást foglaltak amellett, hogy a tüntetés nem ellenzéki demonstráció, és a Charta pártok feletti identitását igyekeztek erősíteni, mondván: „Nekünk nem egy pártot, nem egy gondolkodásmódot, nem egy ízlést kell védenünk, hanem minden ízlést, minden pártot, minden gondolatot, még azt is, amit elviselhetetlennek érzünk” (Tamás 1992a). A politikai ellenfelek azonban nem így gondolták, hiszen a Televízió előtt tüntető szélsőjobboldali csoport néhány tagja inzultálta a Charta közelben tartózkodó híveit, köztük Konrád Györgyöt, valamint egy újságíró (György 1992; Szénási 1992). A felvonulás végén a Charta nyilvánosságra hozta tiltakozó nyilatkozatát a közszolgálati médiumok pártsemlegességének kormányzati veszélyeztetésével szemben.

Az ünnep után a Charta szóvivői kísérletet tettek egy állandóan működő, informális országos hálózat létrehozására, s ennek érdekében két találkozót is szerveztek Budapesten. E találkozókra a szóvivők a Charta legaktívabb támogatóival találkoztak, akiknek többsége a mozgalommá válást sürgette. Itt kerültek kapcsolatba a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (TDDSZ), az Állampolgári Jogvédő Liga és az Ifjú Szocialisták jelenlévő képviselőivel. Ezzel párhuzamosan az országban Demokratikus Charta-klubok alakultak, s a szóvivők számos esetben utaztak e klubok meghívására – vagy megalakításuk céljából – vidéki településekre. Ennek ellenére a Charta nem tudott folyamatosan élő társadalmi mozgalommá válni, s az értelmiség körein kívülre csak egy-egy akció révén jutott el. Néhány szocialista értelmű szóvivő javasolta, hogy rendezzen a Charta antifasiszta tüntetést május 8-án, a második világháború európai befejeződésének évfordulóján. Javaslatukat azonban a szóvivők többsége leszavazta, mondván, hogy a volt szovjet blokk országaiban május 8-ának más jelentése van, mint Nyugat-Európában.

Sikeres volt viszont a Charta május 1-jei kezdeményezése. A szóvivők megszerezték a kormány tervezetét a szociális törvényről, s mivel azt alkalmatlannak találták megfelelő szociális védőháló megvalósítására, szociálpolitikusok közreműködésével felhívást bocsátottak ki a szociális minimumok védelmében (Szociális charta 1992). Kiadására olyan időszakban került sor, amikor már a lakosság 15

százaléka élt a létminimum alatt, és a munkanélküliek száma meghaladta a félmilliót (Machos 1992). A szöveg a Demokratikus Charta 17 pontjából a hatodikra hivatkozott, amely szerint „Demokrácia akkor lesz, ha az állam biztosítja az ország minden lakosának az elemi szociális ellátást”. Noha e pontot a liberálisok már a kibocsátáskor vitatták – úgy érveltek, hogy a jóléti követeléseket nem szabad összekeverni a demokratikus követelésekkel –, a 17 pont közé ez mégis bekerült, s az ennek alapján május 1-jére kiadott szociális felhíváshoz valamennyi szakszervezeti tömörülés csatlakozott. Ez pedig – a szintén egyetértő nyugdíjasszövetséggel és az ifjúsági szervezetekkel együtt – ötmillió ember képviselőjét jelentette. A szakszervezetek egyöntetű csatlakozása azért számított szenzációnak, mert akkor még nem volt precedens a rendszerváltás utáni magyar szakszervezeti mozgalom történetében arra, hogy egy kérdésben valamennyi szakszervezet egyetértésre jusson. Az akció egyúttal együttműködési lehetőséget teremtett a Charta és a legfontosabb szakszervezetek között. A volt kommunista szakszervezeti szövetség (MSZOSZ) és a rendszerváltás idején létrejött független szakszervezeti tömörülés (Liga) saját nyomdáikban nyomtatták ki a Charta röpcéduláit, amelyeket együtt osztogattak szét az emberek között. Május 1-jén ott voltak a Charta szóvivői a Városligetben és a Népligetben, többszáz aláírást gyűjtöttek a Demokratikus Charta számára. Egyúttal a szociális felhívás kínálta az első konfliktust a Charta liberális és szocialista tagjai között: a liberálisok attól tartottak, hogy a Charta túlságosan is népfrontossá válva baloldalra sodródik (Tamás 1992b).

A kormánykoalíció fokozódó támadásai a közszolgálati rádió és televízió elnökei ellen újabb alkalmat teremtettek a Charta fellépésére. 1992. május 18-án a szóvivők nyílt levélben fordultak az állampolgárokhoz, tiltakozva „a kormányzat konszenzust szegő politikája ellen” (Nyílt levél 1992). A parlament kulturális bizottságában csak a kormánykoalíció képviselői szavaztak a konszenzussal kinevezett vezetők felmentése mellett. Ezt követően Göncz Árpád államfő – mérlegelési jogával élve – nem írta alá a médiumelnökök felmentéséről szóló miniszterelnöki előterjesztést, amire válaszlépésként a kormánykoalíció olyan, jogérvénnyel nem bíró parlamenti nyilatkozat megtárgyalását tűzte napirendre, amely megbélyegezte volna az államfőt „alkotmány sértő” cselekedete miatt. A köztársasági elnök kormánypárti politikai támadások kereszttüzébe került. A tét ezzel nagyobb lett, s a Charta május 26-án már az államfővel szolidáris nyilatkozatot bocsátott ki. „A kormánypártok alkotmányellenesnek minősítik Göncz Árpád köztársasági elnök lépését, amelyet a demokrácia és a sajtószabadság védelmében tett. Tiltakozunk a köztársasági elnök személyét ért méltatlan támadássorozat ellen. Az alkotmányos rendet nem a köztársasági elnök magatartása veszélyezteti, hanem mindazon erőké, amelyek hisztériakeltéssel megbontják a társadalom nyugalmát és el kívánják terelni a figyelmet a gazdasági és szociális válságról” – fogalmazott a nyilatkozat, egyúttal újabb gyűlésre hívott fel (Nyilatkozat 1992a). Ezzel párhuzamosan huszonöt Char-

ta-szimpatizáns értelmiségi (főleg írók és művészek, továbbá az 1990-es taxisblokádnak egyik vezéregyénisége) egy teljes újságoldalnyi hirdetést tettek közzé Göncz Árpád mellett, „Az elnök = demokrácia” felirattal, amellyel újabb aláírásgyűjtési akciót indítottak el (Ascher et al. 1992). Ennek megszervezésében ezúttal a *Nyilvánosság Klub* sietett a Charta segítségére.

Mire a Charta aláírói és támogatói 1992. június 3-án összegyűltek a budapesti Városháza zsúfolásig megtelt dísztermében, a köztársasági elnök melletti felhívást már 12 000-en írták alá (Horányi 1992b). A gyűlés vezérszónoka Konrád György volt, de mások mellett megint beszédet mondott Vitányi Iván is. Valamennyien annak a konszenzusként a felbomlásáról szóltak, amely a kormánypártokat és az ellenzéket – minden vitájuk ellenére – addig hallgatólagosan összekötötte. A beszédekben – eltérően a korábbi esetektől – már a kormánykoalíció nyílt kritikája volt a domináns. „A Magyar Demokrata Fórum elnöke a kormány élén elérkezettnek látta az időt a sugárzott tömegsajtó megrendszabályozására, hadjárat indult a viszonylagos függetlenségüket őrző rádió- és televízió-elnökök ellen, majd a köztársasági elnök ellen is, mert nem kívánt ebben a hadjáratban közreműködni, mert esküjéhez híven, hogy védelmezni fogja a sajtó, a szó, a gondolat és a hit szabadságát, nem lett a kormányfő cenzori akaratának pusztá eszköze” – fogalmazott Konrád (1992b). Később, június folyamán, az alkotmányos válsággal fenyegető helyzet látszólag lecsillapult, a kormánykoalíció képviselői sem terjesztették be a Parlament elé a Göncz Árpádot elítélő nyilatkozattervezetüket. Június végére – az MSZP és az MSZOSZ aktív közreműködésével (Hegyí 1992b) – 32 000 aláírást gyűjtött össze a köztársasági elnök támogatására, ez a szám később 35 000-re nőtt, de ezzel az aláírásgyűjtési kampány be is fejeződött.

Mint azonban a szövívőkhöz folyamatosan érkező levelekből és a városházi gyűlés második részében, a Charta jövőjéről tartott beszélgetésen kiderült: a szimpatizánsok korántsem voltak elégedettek az addigi eredményekkel, és ismét a Charta szélesebb mozgalommá vagy működő hálózattá válását szorgalmazták. Erősödtek a viták a Charta funkciójáról is. Akik a (párt)politikai funkciót tartották hangsúlyosabbnak, azok a Chartát a liberálisok és szocialisták politikai közeledésének keretként szemlélték, egy majdani szociálliberális koalíció reményében (Hegyí 1992a; 1992b). Mások ezzel szemben úgy vélték, hogy a Chartának függetlennek kell maradnia a pártpolitikától és fenn kell tartania társadalmi orientációját (Farkasházy–Kornis 1992).

A Demokratikus Charta történetének legnagyobb szabású akciójára 1992. szeptember 24-én került sor. Az akció oka Csurka Istvánnak, a kormányzó MDF egyik alelnökének a *Magyar Fórum* című lapban 1992 augusztusában publikált provokatív politikai helyzetelemzése volt. Csurka az időközi választásokon elszenvedett kormánypárti kudarcokból és a kormány és ellenzék között folyó „médiaháborúban” kialakult patthelyzetből azt a következtetést vonta le, hogy az MDF jobboldalának félre kell állítania az Antall-kormányt, vagy rá

kell szorítania arra, hogy a politikai konfliktusokat ne kompromisszumokkal, hanem erővel oldja meg. A dolgozat nyelvhasználatában leplezetlenül alkalmazta a náci ideológia egyes újrakódolhatatlan terminusait, mint például az „élettér” (*Lebensraum*) fogalmát, vagy a lakosság „genetikai romlásának” etnikai keveredésre visszavezetett magyarázatát (Csurka 1992a).

Csurka dolgozata nagy felháborodást keltett a közvéleményben, ami az ehhez kapcsolódó parlamenti viták és Csurka egyes televíziós szereplései nyomán a szélesebb közvéleményre is áterjedt. Antall miniszterelnök csak habozva és bizonytalanul határolta el magát a dolgozat téziseitől, mondván, hogy „nem azonosul” velük. Félő volt, hogy a legnagyobb kormánypárt a jobboldali radikálisok kezére kerül. A Charta szóvivőire egyre nagyobb nyomás nehezedett, hogy szervezzenek tiltakozó megmozdulást. A szóvivők augusztus 30-ai találkozójukon vitatták meg a fejleményeket. Megállapították, hogy Csurka megnyilatkozásai kívül esnek azon a körön, amelyet a demokratikus erők tolerálhatnak. Egy csoportjuk azonnali tüntetést sürgetett, míg mások úgy gondolták, hogy csak egy igazán nagy tüntetést szabad szervezni, amihez néhány hétre szükség van. Megkezdődött az egyeztetés az ellenzéki pártokkal, a szakszervezeti szövetségekkel és számos más társadalmi szervezettel a tüntetés előkészítésére. A Charta szeptember 10-én nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben felhívta a kormányt az alkotmányellenes nézetek elítélésére, és egyben bejelentette, hogy megfelelő időpontban „méltóságteljes felvonulást” rendez a demokratikus rend védelmében (Felhívás 1992a). A szóvivők ekkor már tudták, hogy Csurka István szeptember 19-én nagygyűlést tart híveivel a Televízió épülete előtt, és saját tüntetésüket ez utánra kívánták időzíteni. Másfelől viszont nem láthatták, hogy milyen hatást fog kiváltani a Csurka-tüntetés, ezért egyidejűleg két változatot fontolgattak: kisebb hatás esetén maguk is megelégedtek volna egy nagygyűléssel, de nagyobb és fenyegetőbb visszhang esetére látványos felvonulást terveztek. Végül az utóbbi következett be: a jobboldali radikális Csurka tüntetésén nemcsak marginális csoportok, hanem szolid középosztálybeliek is megjelentek, s a résztvevők száma elérte a 15 000 főt. Ettől kezdve a Charta szóvivői létfontosságúnak tartották, hogy a Charta felvonulásán nagyságrendekkel többen vegyenek részt.

A szóvivők kezdetben úgy gondolták – s ebben egyetértés mutatkozott az ellenzéki pártok között is –, hogy a Charta tüntetésén pártoktól független szónokok mondjanak beszédet. Az ellenzéki Fidesz is leszögezte, hogy csak abban az esetben támogatja a tüntetést, ha azon pártszónokok nem szólalnak fel. Végül azonban másként alakult a helyzet. A Csurka-tüntetés után az SZDSZ vezetői úgy gondolták, hogy a tüntetésnek nagyobb politikai súlyt kell adni és Konrád György segítségével meggyőzték a szóvivőket a pártszónokok szükségességéről. A szóvivők a változtatást ambivalensen fogadták: volt, aki örült annak, hogy kezdeményezésük nagypolitikai szintre került,

míg mások úgy tartották: az SZDSZ kész helyzet elé állította őket, nem véve figyelembe függetlenségüket.

A társadalmi várakozás napról napra növekedett. Újabb és újabb szervezetek csatlakoztak a tüntetéshez, nem egy közülük anyagilag is támogatta. Végül a Fidesz is támogatta a tüntetést, bár szónokot nem állított (Kövér 1992). Az MSZP-nek nem volt kifogása a pártszónokok ellen (Vitányi 1992). Mindhárom párt és a nagyobb szakszervezetek (különösen az MSZOSZ) segítettek a röpcédulák kinyomtatásában. A Demokratikus Charta szeptember 21-én újabb felhívást adott ki, amelyben már megjelölte a felvonulás helyét és idejét, valamint leszögezte: „Magyarországon az elmúlt hetekben előretört a szélsőjobboldal: rasszista, kisebbségellenes, erőszakra uszító, a fasizmust felmentő nézetek hangzottak el a legkülönbözőbb fórumokon. Az MDF alelnöke meghirdette a *Magyar Út* nacionalista programját, amely eltér a koalíció programjától és ellentétes a civilizált Európához való nemzeti felzárkózási törekvésekkel. (...) A Demokratikus Charta időben kíván szólni: Nem erre szavaztunk 1990-ben! Védjük meg a békés rendszerváltás eddigi eredményeit, vigyázzunk együtt a nehezen kivívott szabadságra és demokráciára!” (Felhívás 1992b)

A felhíváshoz csatlakozó szervezetek hosszú listája sajátos „szivárvány-koalíciót” mutatott: az anarchistáktól az evangéliumi diákszövetségig, az egykori kommunistáktól a liberális demokratáig, a zöldektől a keresztény sportkörökig terjedt. A Charta szeptember 22-ei sajtótájékoztatóján jelentette be az esemény szónokainak névsorát, s itt kaptak alkalmat egyes csatlakozó szervezetek is álláspontjaik rövid kifejtésére. A szimpatizáns újságírók, ellenzéki politikusok és kritikai értelmiségiek együttműködéseként nagy példányszámú napilapok naponta újabb híreket, előzetes információkat adtak a készülő eseményről. Ebben valóban megmutatkozott a kritikai értelmiség és a baloldali-liberális újságírók együttműködése, amelynek létrehozása a Charta mozgalommá alakulásakor fontos szempont volt.

1992. szeptember 24-én a legmegbízhatóbbnak tűnő becslések szerint több mint 80 000 ember vonult az utcákra a Charta felhívására. Ez volt a legnagyobb magyarországi tömegtüntetés 1989. június 16-a, Nagy Imre és mártírtársai újratemetése óta. A menet a már hagyományossá vált belvárosi útvonalat követte. A parlament épülete előtt elhangzott beszédek – amelyeket az emberek gyertyával és virággal a kezükben hallgattak – általában az antidemokratikus jobboldallal való szembefordulásra szólítottak fel, s többségükben az agresszivitásra való szelíd, de határozott válasz fontosságát hangsúlyozták. Vitányi Iván megint azt igyekezett hangsúlyozni, hogy nem ellenzéki tüntetésről, hanem a „társadalompártiak” gyűléséről van szó. Konrád György pedig leszögezte: „Ha van demokrácia, akkor sehol sem tilos magyarnak lenni. Ha nincs demokrácia, akkor nehéz magyarnak lenni a szomszédos országokban. A magyarok tehát érdekeltek abban, hogy a teljes Kárpát-medencében demokrácia uralkodjék” (Konrád 1992c). A tüntetésnek határozott antifasiszta jellege volt; még

olyan idős nyugdíjasok is részt vettek rajta, akik – saját szavaik szerint – utoljára ötven évvel azelőtt, 1942-ben tüntettek a fasizmus ellen. A politikai rendezvény részeként a Chartával szimpatizáns művészek is felléptek. Az akció anyagi támogatásának legnagyobb részét a Hit Gyülekezete nevű vallási közösség vállalta. A budapesti tüntetéssel párhuzamosan Charta-felvonulásokra került sor Miskolcon és Debrecenben is, amelyeken néhány ezer ember vett részt, s a miskolci gyűlésen Forgách Pál, a Liga korábbi elnöke mondott beszédet.

Habár a kormánypárti sajtó egyes, szélsőségesnek minősített csoportok részvétele miatt igyekezett lejártni a Chartát (Beke 1992; Speidl 1992), a tüntetés szelíd, méltóságteljes volt, mentes minden szélsőségtől. A szóvivők nagy transzparenst vittek „*Félelem nélkül a demokráciáért!*” felirattal, ezen kívül transzparenseket csak elvértve lehetett látni (Erős 1992).

A tüntetés sikerével a Demokratikus Charta nagypolitikai dimenzióba került. Az értelmiségiek laza társulásának indult kezdeményezés régóta látott nagy tömegeket mozgató meg. Igaz, az aláírók tábora csak lassan növekedett, de összetételük megváltozott. A májusi szociális felhívás kibocsátását követően megnőtt a munkanélküli és a nyugdíjas csatlakozók aránya (Horányi 1992b). A Chartából nem lett „permanens” társadalmi mozgalom, de ezekben a hónapokban mintegy a demokrácia hívószava, szimbóluma lett, amelyre alkalomadtán emberek sokasága vált mozgósíthatóvá. Másfelől a tüntetés újabb lépést jelentett a Charta és az ellenzéki pártok szorosabb együttműködése felé.

Egy hónapra rá a nemzetközi *Lettre Internationale* nevű folyóirat szerkesztői és a hozzájuk kötődő európai értelmiségiek rendeztek konferenciát a budapesti Városházán „Forradalmak és restaurációk” címmel. Ezen az eseményen elevenítette föl Konrád György régi elképzelését egy nemzetközi demokratikus charta létrehozásáról, amelyet a jelenlévők nagy többséggel támogattak. Ennek nyomán – Konrád, Mészöly és Vitányi szövegezésében – megszületett a *Budapesti felhívás* (1992), amelynek aláírói kijelentették, hogy javaslatot tesznek egy nemzetközi demokratikus charta megfogalmazására, abból a célból, hogy a demokratikus eszméket folyamatosan szembesítsék „a világ állapotával”. Közösen vallott értékeik kinyilvánítása után az aláírók leszögezték, hogy erről nemzetközi dialógust kívánnak kezdeményezni. Ugyancsak ezen a találkozón szereztek tudomást a jelenlévők arról, hogy az október 23-ai nemzeti ünnepen radikális jobboldali csoportok – közöttük egyenruhás szkinhedek – füttel és közbekiabálással megakadályozták Göncz Árpád köztársasági elnököt ünnepi beszédének elmondásában. Mivel a téren teherautókon oda-szállított melegítőruhás határőrök is voltak, továbbá a rendőrség a rendzavarás idején tétlenül szemlélődött, sokakban felmerült a gyanú, hogy szervezett erők állnak a rendzavarók mögött. A Charta hívei számára ezt látszott megerősíteni Antall miniszterelnök első nyilatkozata, amelyben csak annyit mondott, hogy „nem örül” a délutá-

ni atrocitásnak, de nem ítélte el. Mire a Charta szóvivői összegyűltek, hogy kifejezzék tiltakozásukat, a *Lettre*-konferencián részt vevő értelmiségiek már megfogalmaztak egy tiltakozó nyilatkozatot, amelyhez a Charta is csatlakozott. Ezt követően a Charta szóvivői kiadtak egy egész oldalas, fényképes politikai hirdetést, tiltakozásul a neonáci eszmék megjelenése ellen. A hirdetésen két kép szerepelt: az egyik az 1944-es nyilas hatalomátvételt idézte fel, a másik egy 1992. október 23-án, a Kossuth téren lefényképezett nyilas fiataalt mutatott. A szöveg ez volt: „*Újra?! Nem*” (Politikai hirdetés 1992).

Amikor pedig az év november 29-én a köztársasági elnök Tatabányán fölavatta a restaurált Turul szobrot, a magyarság egyik történeti szimbólumát, a szóvivők – akik a nyári szolidaritási akció óta kapcsolatban álltak az elnökkel – a korábbi incidens megismétlődésének lehetőségétől tartva levélben kérték fel a Charta támogatóit, hogy minél nagyobb számban menjenek el az eseményre, s ha kell, fizikailag is védjék meg a köztársasági elnököt. E kérésnek mintegy százan tettek eleget. A rendőri erők azonban ezúttal még az esélyét is kizárták annak, hogy az ott gyülekező szkinhed-csoportok megzavarják az avatóünnepséget. Ekkoriban sokakban már az a képzet alakult ki, hogy a Charta maradt a demokrácia utolsó védelmezője az országban.

A Chartához csatlakozás üteme és az aláírók foglalkozási összetétele

A Demokratikus Charta felhívását aláírók száma különösen az első hónapokban (1991. december 8. és 1992. február 13. között) ívelt meredeken felfelé. Ebben a kezdeti lelkesedésen túl az is szerepet játszott, hogy az MSZP szervezetei aktívan részt vettek az aláírások gyűjtésében. Horányi adatai szerint (1992b) a több mint 27 000 aláírásból csaknem 12 000-ret az MSZP közreműködésével gyűjtöttek. Az aláírások később erőteljesen csökkenő ütemének valószínű oka az, hogy míg az első időkben az emberek számára maga az aláírás, tehát a csatlakozás aktusa jelentette „az akciót”, addig ezt márciustól kezdve más aktivitási lehetőségek – tüntetések, egyedi petíciós kampányok – váltották fel. 1992 júliusa után pedig már szisztematikus aláírásgyűjtés sem folyt.

A Charta akciói ismertté tették a kezdeményezést az országban, aláírásukkal számosan csatlakoztak. Az 1. táblázat ennek növekedési ütemét mutatja:

1. táblázat

A Chartához csatlakozás növekedési üteme

Dátum	Esemény	Alíráások száma
1991		
szeptember 26.	a 17 pont kibocsátása	162
október 30.	sajtótájékoztató	1 500
december 8.	városházi gyűlés	4 000
december 15.	-	7 000
1992		
január 31.	-	18 613
február 13.	sajtótájékoztató	20 200
március 18.	ünnepi tüntetés	22 082
május 6.	szociális felhívás	24 191
június 3.	kampány a rádió- és tv-elnök mellett	25 713
június 29.	kampány a köztársasági elnök mellett	27 040
szeptember 14.	kampány a szélsőjobboldal ellen	27 346
december 5.	-	27 600

(Forrás: Horányi 1992b)

Ha az első 10 000 aláíró (Charta-gyűjtés) szociális eloszlásának adatait összehasonlítjuk a kizárólag az MSZP által gyűjtött 2000 fős listával (lásd 2. táblázat), akkor különösen szembetűnő eltolódás mutatkozik az MSZP mintáján a fizikai dolgozók, a munkanélküliek és a nyugdíjasok felé a Charta (és a vele szimpatizáns csoportok) spontán gyűjtött, inkább értelmiségieket tartalmazó listájához képest. (Az MSZP 2000-res mintája időrendben a 12 000 és 14 000 közötti csatlakozók adatain alapszik, így nem része az első 10 000 csatlakozónak.)

A Chartához egy év alatt több mint 27 000 ember csatlakozott. Figyelemre méltó, hogy 1992 májusától, a szociális felhívás kiadását követően – bár a csatlakozások növekedési üteme ekkor már lényegesen lassúbb volt, mint induláskor – az aláírók körén belül egyre nőtt a munkanélküliek és fizikai dolgozók aránya. A Charta 1992. március 15-ei felvonulására kb. 150 00, szeptember 24-ei nagy tüntetésére pedig több mint 80 000 embert tudott mozgósítani. A város-házi két gyűlésre 1000–1000 ember ment el, a Göncz Árpád köztársasági elnök melletti petíciót 35 000 ember írta alá.

2. táblázat

A Charta aláíróinak szociális összetétele

Foglalkozás	Charta-gyűjtés százalékos arányban (100% = 10 000fő)	MSZP-gyűjtés százalékos arányban (100% = 2000fő)
fizikaiak	12,7	19,6
pedagógusok, oktatók	12,1	10,4
mérnökök	8,1	4,2
diákok, egyetemisták	4,3	2,4
nyugdíjasok	14,7	33,7
hivatalnokok	8,3	7,9
sajtóban dolgozók	3,7	0,7
orvosok, eü. dolgozók	3,6	1,1
jogászok, közgazdászok	8,6	3,7
tudományos kutatók	4,3	2,2
művészek	3,7	0,5
vállalkozók	5,0	3,5
háztartásbeliek	0,4	1,2
munkanélküliek	0,9	3,6
egyéb	6,1	1,3
fogl. nem szerepel	3,4	4,0

(Forrás: Horányi 1992b nyomán módosított bontásban.)

Politikai pártok vonzásában: a Charta funkcióváltása

A Charta szóvivőinek egyéves mandátuma 1992 decemberében lejárt. Több találkozájukon szó esett a Charta jövőjéről. Horányi György szóvivő úgy vélte, hogy a Chartának egy évre föl kell függesztenie tevékenységét, mert a választásokhoz közeledve a Chartát egyes pártok kampánycéljaikra használhatják fel, s ezáltal a létében veszélyeztethetik. Konrád ezzel szemben – a többség egyetértésével – azt javasolta, hogy a Charta ne függesse fel tevékenységét és ne mondjon le minden szóvivő, hanem vállaljanak még egy évet. Decemberi találkozájukon a szóvivők hosszú vita után sem tudták tisztázni a Charta jövőbeni identitását, ezért a szóvivőválasztás elhalasztása és új találkozó kitűzése mellett döntöttek. Az ülésen politikai nyilatkozatot is elfogadtak a televízió elnökének védelmében, aki ellen a miniszterelnök egy 1974-es, alkotmányellenesnek minősített jogszabály alapján kezdeményezett vizsgálatot és függesztette fel állásából (Nyilatkozat 1992b).

A szóvivők és meghívottjaik 1993. január 10-én találkoztak legközelebb. Addigra a közszolgálati rádió és a televízió elnökei – megelégedvén a kormányzati nyomást – bejelentették lemondásukat posztjukról. Az MDF közelgő Országos Gyűlése előtt egyre hangosabbá váltak a párt jobboldali szélsőségesei (Csurka 1992b). A Char-

ta tisztújító találkozója e belpolitikai feszültségek miatt meglehetősen elkeseredett hangulatban zajlott, s úgy tűnt, a kezdeményezés válságba jutott. Többen megfogalmazták azt a félelmüket, hogy a kormányzó MDF elhalaszthatja az 1994-ben esedékes választásokat. Hosszú vita alakult ki a Charta és a pártok viszonyáról, amelyben két megoldás körvonalazódott: 1. a Charta legyen független civil szerveződés, párt-pénzektől független pénzügyi alapokkal; 2. a Charta ne legyen független a pártoktól s ne utasítsa el a pártok pénzügyi támogatását. Végül a függetlenségpártiak maradtak kisebbségben, így a dilemma a pártok most már nyílt térfoglalása javára „oldódott fel”. Konrád és Vitányi úgy érvelt, hogy a szövívők között kapjanak helyet pártpolitikusok is „független személyiségként”. A résztvevők új, 16 tagú szövívői testületet választottak. Ennek négy korábbi szövívő is tagja maradt, velük együtt tízen képviselték a Demokratikus Charta egykori kibocsátóit. Foglalkozási összetétel alapján a szövívői testület a következőképpen festett: bekerült négy, pártja végrehajtó testületében is tisztséget viselő értelmiségi politikus, illetve politizáló értelmiségi – Vitányi Iván (MSZP), Konrád György (SZDSZ), Király Zoltán (MSZDP), Veér András (Köztársaság Párt) –, mellettük három újságíró, hét ismert humán értelmiségi és egy középiskolai tanár kapott bizalmat. A szövívőválasztás meritokratikus alapon történt, amelyben az értelmiségi teljesítmény és a korábbi ellenzéki érdemek játszották a legfontosabb szerepet. Hasonlóan lényeges szempont volt az is, hogy a potenciális szövívő valamelyik ellenzéki párt holdudvarához tartozzék és lehetősége legyen a tömegmédiában való gyakori megjelenésre. Nem véletlen, hogy a szövívői testületben a humánértelemiségi domináltak, akik foglalkozásuknál fogva a szó és a kép, a megfogalmazás és a megjelenítés mesterei.

A Charta szerepével kapcsolatos eltérő elvárások megfogalmazódtak a február 7-ei budapesti nagygyűlésen is, ahol az összegyűlt körülbelül 1000 szimpatizáns jóváhagyta a Charta megválasztott új szövívőit. A bombariadóval megzavart rendezvényen az első beszéd Demszky Gábor (SZDSZ), Budapest főpolgármestere mondta, amelyben kritikával illette a kormányt a pártszempontok túlzott érvényesítése miatt. A Demokratikus Chartáról immár így nyilatkozott: „A Charta nagyszerű, egyrészt mert célja az általános emberi jogok tiszteletben tartása, másrészt pedig mert kiegyensúlyozó, összetartó erő a különböző politikai nézetek között is. Kifejez egy közérzetet is, a jobboldaliság teljes elutasítását és a demokratikus játékszabályokhoz szükséges tér megteremtésének követelményét” (Charta-nap 1993). Az a kérdés, hogy miként egyeztethető össze „a jobboldaliság teljes elutasítása” a demokratikus játékszabályok érvényesítésének igényével, jelzi a Charta politikai álláspontjának belső önellentmondását. Kornis Mihály (1993) például újabb írásában már az „össztársadalmilag követelt” ellenzéki összefogást sürgette, s a Chartát is ennek keretei között képzelte el. Konrád György viszont – bár maga is szükségesnek tartotta a „fasisztaszagú demokrácia” veszélye elleni fellépést – azt is hangsúlyozta, hogy a Chartában megtestesülő „civil tár-

sadalom ellenőrző hatalmára a kormányzattal szemben akkor is szükség lesz, ha később azok a pártok alakítanak kormányt, amelyeknek számos tagja és vezetője aláírta a Demokratikus Chartát” (Konrád 1993a).

1993 tavaszára a Charta rendezvényei ritualizálódtak. A Csurka vezette szélsőjobboldal fokozatosan kiszorult az MDF-ből, a magyar belpolitikai élet normalizálódott. A diktatúra, mint „fő veszély”, egyre kevésbé tűnt valószerűnek (Mézes 1993). A március 15-ei ünnepség fő szónoka a lemondott tévéelnök, Hankiss Elemér volt (Hankiss 1993), míg Konrád György beszédében ezúttal külpolitikai témákkal foglalkozott (Konrád 1993b). A Charta május elsejére közzétett felhívása már nem ment túl az általánosságokon, s arra kérte a politikai erőket, hogy „hagyjanak fel az egymást vádoló terméketlen vitákkal, s végre emelkedjenek felül a másodrangú kérdésekkel foglalkozó politikai pótcselekvéseken” (Felhívás 1993). Ekkoriban jelent meg a *Tégy a gyűlölet ellen!* elnevezésű kezdeményezés, amelyet bemutató májusi demonstrációja előtt bankelnök szervezője azzal különböztetett meg a Chartától – s ezzel indirekt módon jellemezte a Chartát is –, hogy soraiban kevesebb az értelmiségi, továbbá nem csatlakozik egyetlen politikai csoportosuláshoz sem (Iványi 1993).

A Demokratikus Charta égisze alatt zajlott le 1993. augusztus végén az az aláírásgyűjtő akció, amellyel az aláírók Horthy Miklós egykori kormányzó újratemetésének televíziós közvetítése ellen tiltakoztak. Az aláírók döntő többsége ekkor már nem a liberálisok, hanem a szocialisták közül került ki, köztük olyanok, akik értelmiségiként súlyosan kompromittálódtak a diktatúra idején (Tiltakozás 1993). A temetés előestéjén a Charta szóvivői – mintegy ezer főnyi közönség előtt – kulturális programmal búcsúztak a Horthy-korszaktól a Vérmezőn, hangsúlyozva, hogy a mai magyar demokrácia nem tekintheti magát a Horthy-rendszer örökösének.

A Charta két utolsó, aktuálpolitikai kérdésre reflektáló tömegakciója – 1993 októberében és 1994 márciusában – a sajtószabadság védelmében fogant. Október végén a televízió új vezetője egy korábbi politikai botrány – Göncz Árpád 1992. október 23-i ünnepi beszédének megakadályozása – szerinte hamis televíziós tálalására hivatkozva megszüntette az *Egyenleget*, a televízió utolsó kormánytól független hírműsorát. 1993. október 30-án, a rádióskamara kezdeményezésére 15 000 ember tartott csendes tüntetést a televízió épülete előtt, majd a Demokratikus Charta szervezett nagygyűlést a budapesti Városházán. A szónokok közül többen felvetették egy – a médiapuccsot követő – politikai puccs lehetőségét, s volt, aki úgy vélte, hogy „egy veszélyessé válható puccs árnyékában” a Charta kötelessége nemzetközi jogvédő fórumokhoz fordulni (Mészöly 1993). Ebben a légkörben többen aggódtak amiatt, hogy vajon lesznek-e szabad és tiszta választások Magyarországon 1994-ben. Az események nyomán Göncz Árpád köztársasági elnök Antall József miniszterelnökhöz írott levelében leszögezte, hogy „a Magyar Rádió és a Magyar Televízió alapadatainak ellátására képtelenné vált”, „s ezzel a magyar választók

(...) elesnek a szabad véleménynyilvánítás lehetőségétől” (Göncz 1993). Válaszlevelében Antall miniszterelnök leszögezte, hogy nem ért egyet a fenti megállapításokkal. Mint írta: „a sajtószabadság védelme azt is jelenti, hogy ne érvényesülhessen egyes politikai körök, újságírói klikkek belső terrorja, amivel hátrányos helyzetbe hozzák, élesen támadják azokat, akiknek eltérő az álláspontjuk” (Antall 1993). Mindkét fél tehát a sajtószabadság védelmére hivatkozott, bár Antall a hírműsor megszüntetését lényegében a médiaértelmség belügyének tekintette. A Charta szónokai azonban (Göncz államelnökkel megegyezően) azt hangoztatták, hogy ez a kérdés már messze túlnőtt az értelmiségi táborok belső vitáján (Balassa 1993), sőt – mint egyikük fogalmazott – a sajtószabadság elnyomása önkényhez, vörös-barna diktatúrához vezet (Konrád 1993c).

1993 őszén kezdődött a „médiaháború” utolsó felvonása, amelyet a hírműsorok (még a kormány centrumához képest is) erőteljes jobbratulódása, valamint a rádióban és televízióban végrehajtott politikai tisztogatás fémjelzett (Farkas 1994). Tiltakozásként a legkiválóbb írók, költők és zeneművészek közül sokan megtiltották, hogy műveiket a Magyar Rádió és a Magyar Televízió sugározza (Írók 1993). Ezzel párhuzamosan, 83 értelmiségi nyílt levélben jelentette be a Független Gondolkodók Egyesületének (FÜGE) megalakítását, azzal a céllal, hogy hétről hétre figyelemmel kísérjék a hírműsorokat és tapasztalataikat a nyilvánosság elé tárják (Írók 1993).

Emellett 162 színész nyílt levelet írt a miniszterelnöknek, tiltakozásul a Rádióban és a Televízióban kialakult „szellemi polgárháború” ellen, amelynek következtében „az alkotómunka lehetetlenné vált” (Színészek 1993). Volt, akit azért távolítottak el a Rádiótól, mert aktív szerepet játszott a Demokratikus Chartában (Farkasházy 1993). A Magyar PEN Klub intéző bizottsága kinyilvánította szolidaritását a tiltakozó írókkal (Magyar PEN Klub 1993). A Magyar Írószövetség elnöksége is elismerte, hogy a sajtószabadságot megsértették, de nem tartotta megfelelő tiltakozási formának a bojkottot. Ehelyett felszólította a kormányt, hogy szüntesse meg a rádióban és televízióban kialakult feszültségeket (Írószövetség 1993). Kormánypárti írók és művészek viszont ellennyilatkozatot tettek közzé a bojkottal szemben (Írók, művészek 1993).

Már csak alig több mint két hónap volt hátra az 1994. májusi választásokig, amikor a Magyar Rádió vezetője bejelentette 129 rádiós műsorkészítő elbocsátását. Ezzel az akcióval a kormánypártok és a (nemcsak a Chartához közelálló) politikailag aktivizálható értelmiség ellentéte szakadékká mélyült (Jakus 1994). Habár a választási kampány alatt történt elbocsátások politikai motivációját hivatalosan tagadták, az mégis nyilvánvaló maradt, s a lakosság többsége is így ítélte meg (TeleMedia 1994). Az eljárás jogilag nem védhető módon zajlott le, szellemében pedig a Kónya-tanulmány (1991) és a Csurka-pamflet (1992) üzenetét idézte. A döntés ellen a rádiós dolgozók március 3-án tiltakozó demonstrációt tartottak, tiltakozott a Nyilvánosság Klub (1994) is, 54 értelmiségi pedig nyílt levélben követelte

az elbocsátottak azonnali visszahelyezését (Nyílt levél 1994). A Demokratikus Charta szóvivői közzétett tiltakozó üzenetükben a kormányt minősítve minden eddiginél keményebben foglaltak állást: „az a kormány, amely szembeszökően és kihívóan megsérti a sajtószabadság erkölcsi és alkotmányos elvét: *nem tekinthető a továbbiakban demokratikus kormány*nak” (Márciusi üzenet 1994. Az én kiemelésem – B. A.). Hasonlóképpen, bár némileg visszafogottabban fogalmaztak néhány nappal későbbi sajtótájékoztatójukon, majd a március 15-ei nemzeti ünnep előestéjén 20 000 fő részvételével megtartott tüntetésen. Konrád György szerint „a Demokratikus Charta mindaddig *korlátozottan demokratikusnak* tekinti a magyar kormányt, ameddig nem biztosítja a polgárok széles körű tájékozódásának feltételeit” (Sajtótájékoztató 1994. Az én kiemelésem – B. A.). A tüntetésen elsősorban az elbocsátott rádiósok képviselői kaptak szót, majd felolvasták a Charta egykori 17 pontját és a szóvivők nyilatkozatát a sajtószabadságról. A nyilatkozat felszólította a kormányt, hogy vonuljon ki a sajtóból és felszólította a következő, választások utáni országgyűlést, hogy még abban az évben fogadjon el megfelelő sajtótörvényt (Charta-tüntetés 1994). Akkoriban a közvélemény-kutatók révén már sejteni lehetett, hogy a túlságosan jobbra tolódott és népszerűtlen kormánykoalíció el fogja veszíteni a közelgő választásokat, s ez sok Charta-szimpatizánst felbátorított. Sokan szinte megváltásként várták a májusi választásokat.

A második szabad választások eredményei igazolták a kormányváltással kapcsolatos várakozásokat. Az MDF vezette koalíció megbukott, és a választások első fordulójában azok a pártok kapták a legtöbb szavazatot, amelyek a legaktívabban támogatták a Demokratikus Chartát (MSZP, 32,96%; SZDSZ, 19,76%). A választások második fordulója után az MSZP 54 százalékkal abszolút többségre tett szert a parlamentben, míg az SZDSZ-nek a mandátumok 18 százaléka jutott. Az MSZP így többsége birtokában akár egyedül, akár más pártokkal is vállalhatta volna a kormányzást. Mégis, csakhamar egyértelművé tette, hogy koalícióban kíván kormányozni és számára az SZDSZ-en kívül más koalíciós partner komolyan fel sem vetődik. Konrád György már az első választási forduló után megjelentetett cikkében a koalíció, sőt, pártja, az SZDSZ miniszterelnök-jelöltje mellett érvelt (Konrád 1994a). Habár ez utóbbival sokan nem értettek egyet, egyre növekvő értelmiségi nyomás nehezedett a két pártra, hogy lépjenek koalícióra. A sajtóban sorra jelentek meg cikkek, amelyek az MSZP–SZDSZ koalíció mellett érveltek. A korábban a demokrácia és a sajtószabadság védelmében, valamint a szélsőjobboldali tendenciák megállításáért küzdő Demokratikus Charta ekkor már túllépett korábbi szerepén, s a pártpolitika formálására is igényt tartott. A Charta szóvivői május 31-én, két nappal a választások második fordulója után, nyilvános vitát szerveztek arról, hogy milyen kormányzás legyen Magyarországon. Habár a találkozón megfogalmazódtak ellenvélemények is, a felszólalók többsége a koalíció mellett érvelt. Ennek alapján Konrád György a Charta nevében nyilvánosan

kérte a két párt vezetőit, hogy kezdjenek tárgyalásokat egymással (Konrád 1994b). Nemcsak a pártok igyekeztek tehát befolyásolni a mozgalmat; a mozgalmi értelmiségiek is megpróbálták befolyásolni a pártokat. A polgárjogi jelszavakat hangoztató mozgalom politikai „királycsinálóvá” vált, vagy legalábbis akként viselkedett (Krokovay 1994). A Demokratikus Charta értelmisége hozzájárult a politikában 1990-ben még döntő szerepet játszó kommunista–antikommunista törésvonal meghaladásához, valamint három társadalmi elitcsoport: a Kádár-rendszer politikai osztályának reformista szárnya, a pénzügyi-technokrata elit és a baloldali-liberális értelmiség összefogásához (Körösényi 1995:279). Ezen elitcsoportok eszmei közös nevezője azonban már nem a Charta által képviselt liberális-szociális-demokratikus minimum, hanem a „modernizáló” szakértelem ígérete, a modernizációs ideológia lett (Bozóki 1995; 1996). A Demokratikus Charta gyakran – s nemegyszer morális pátosszal – tiltakozott az ideologikus politika eluralkodása ellen, de mozgalmi jellegénél fogva maga is értékcentrikusan politizált. Az 1994-ben hatalomra került szocialista-liberális koalíció viszont nemcsak az ideologizálást, de az értékcentrikus beszédmódot is elkerülte. Szóhasználatában visszatért a késő Kádár-kor „semleges” szakértő-technokrata és „problémakezelő” bürokrata nyelvének sajátos keverékéhez.

KÖVETKEZTETÉSEK

A Charta kibocsátása és akciói sokak számára egyszerű igent jelentettek a demokráciára és nemet az antidemokratikus politikai törekvésekre. Amikor az emberek nem tudtak vagy nem is akartak már eligazodni a pártpolitikák szövevényeiben, a Charta egyetlen alternatívára egyszerűsítette a politika aktuális kérdéseit. A Charta így vonatkozási ponttá, referenciává vált: itt van a „mi” Magyarországunk; ott pedig az „övék”. A Charta a megbillent politikai konszenzus helyreállítása jegyében, a demokratikus minimum védelmében szerveződött, de – részben a kormánykoalíciós nyomás reakciójaként – a politikát ismét morális síkra terelte (Braun 1992). A mozgalom népfreontos szerveződése, az igenekre és nemekre alapozott mozgalmi politizálás morális alapon volt lehetséges. A Demokratikus Charta több szempontból a magyar értelmiség egyik legsikeresebb politikai kezdeményezése volt, amelynek nevéhez a magyar történelem legnagyobb antifasiszta tüntetése kapcsolódott (Tamás 1994b). Társadalmi hatásukat tekintve nem a parlamenti szónoklatok, hanem a Charta békés tüntetése volt azok, amelyek megállították a szélsőjobboldal előretörését (Kis 1993). Ugyanakkor a Charta léte nem csökkentette a politikai mező polarizálódását, politikai hatása – a radikális jobboldal visszaszorítása mellett – a „liberális közép” kiüresedése volt. A demokratikus minimum megvédéséért a népfreontpolitika árát kellett megfizetni, s ez feltehetően hozzájárult az exkommunista párt gyors visszatéréséhez a hatalomba.

A szélsőjobboldal az 1994-es választásokon súlyos vereséget szenvedett. Csurka István radikális jobboldali pártja a választásokon a listára leadott szavazatoknak csupán 1,59 százalékát szerezte meg. Mégis, még utólag sem könnyű megítélni, hogy valóban akkora volt-e a demokráciára leselkedő veszély, mint ahogy azt a Charta szóvivői állították. A választási eredmények azt sejtetik, hogy a veszélyt eltúlozták, s a „fasiszta veszély” kisebb volt, mint amit a reá adott antifasiszta válasz sugallt. Ám ez csak a Charta tiltakozó megmozdulása nyomán derülhetett ki. A Charta morális politikája hatásosnak bizonyult, mert képes volt megszólítani és cselekvésre késztetni az embereket. A történelmi helyzetek megismételhetetlenek, így a társadalomtudomány eszközeivel sem azt nem lehet egzakt módon bizonyítani, hogy a Charta nélkül ugyanezek lettek volna a választási eredmények, sem pedig azt, hogy lényegesen eltérőek. Mindenesetre, a demokráciára leselkedő veszély problémájának napirenden tartásával a Charta elérte, hogy amikor e tendenciákkal szemben széles körű társadalmi összefogás bontakozott ki, akkor az összefogás természetes mozgalmi keretétül szolgálhatott.

A Demokratikus Charta mozgalmi sajátossága szociológiai értelemben vett kettős karaktere volt: részben a klubszerű, hálózatszerű értelmiségi politizálás kerete lett, másrészt – nyitottsága folytán – kerete mindazoknak az elementáris tömegigényeknek, amelyek ritka pillanatokban, eruptív módon jelentkeztek. Igazi „esernyő-mozgalom” volt több értelemben is. Adott pillanatban „esernyőként” a társadalom legkülönbélebb csoportjainak összefogására volt képes, amelyek egyébként valószínűleg nem is kommunikáltak volna egymással. „Eszernyőként” működött egy másik, Konrád György által megfogalmazott értelemben is: tagjai nem tekintették feladatuknak a mozgalom mindenáron való, „permanens” működtetését. Amikor szükség volt rá, a Charta esernyőként kinyílt, amikor viszont nem volt szükség rá, átmenetileg becsukódott. Voltak, akik emiatt nem is tekintették mozgalomnak. Ez azonban túlzás. Olyan mozgalom volt, amely disztinkt akciókból állt, s az egyes akciók között látszólag nem funkcionált.

A mozgalomnak ahhoz, hogy ezt az esernyőszerű, harmonikaszerű létezés módját megőrizhesse, ismert, karizmatikus értelmiségiekre volt szüksége, akik képesek voltak sokak figyelmét megragadni és fenntartani. Ilyen szerepet játszott elsősorban Konrád György, a világszerte ismert író, a Charta kigondolója, emblematis alakja, a demokratikus ellenzék egykori tagja, aki az adott időszakban a Nemzetközi PEN Club elnöke és az SZDSZ Országos Tanácsának tagja volt; továbbá egyes rendezvényeken Mészöly Miklós író, Balassa Péter esztéta, Hankiss Elemér szociológus, Kerényi Imre színházrendező, Jancsó Miklós filmrendező. A Charta szóvivői számos esetben felléptek az ország legnépszerűbb politikusa, Göncz Árpád köztársasági elnök (egykori drámaíró) védelmében, vele kapcsolatban álltak, támogatását élvezték. Az értelmiségi kezdeményezés fontos alakja volt Vitányi Iván, aki kettős minőségében – értelmiségiként és

az MSZP fontos pozíciót betöltő politikusaként – vehetett részt a Charta-értelmiség belső köreiben, hidat teremtve ezzel a szocialista érzelmű értelmiségiekhez és a szocialista párthoz. Konrád és Vitányi szerepének hasonlósága mellett azonban különbségek is megfigyelhetők. Konrád a Chartában politizáló értelmiségiként, a demokrácia „mágusaként” volt jelen, s az SZDSZ Országos Tanácsában is főként hírneve miatt, meritokratikus és baráti alapon lehetett benne: elsősorban értelmiségi és csak kevésbé politikus. Konrád a korábbi „antipolitikusból” 1989 után „metapolitikussá” vált: számára az egykori „antipolitika” terepe a rendszeren kívül álló ellenzék volt, míg a „metapolitika” fóruma a Demokratikus Charta. Viszonyát az SZDSZ vezetéséhez némiképp ahhoz lehet hasonlítani, amely Günter Grass német író és a Willy Brandt, majd Helmut Schmidt vezette SPD kapcsolatait jellemezte. Konrád viszonya azért volt szorosabb az SZDSZ vezetéséhez, mert a demokratikus ellenzékben eltöltött évek kovácsolták szorossá. Vitányi Iván hitele és mozgalmi legitimitációja másból táplálkozott. Egyrészt abból, hogy ő, aki a diktatúra idején egy tudományos intézet igazgatója lehetett (és nem állt távol a Kádár-rendszer kultúrpolitikájától), intézetében „menedéket”, munkalehetőséget adott az állásaikból eltávolított ellenzéki értelmiségieknek. 1989-ben aktívan közreműködött az egykori állampárt szocialista reformpárttá történő átalakításában. Az MSZP-ben 1990-től parlamenti képviselőként és a párt választmányának elnökeként fontos funkciókat töltött be, melyekhez képest számára a Charta inkább politikai hátszínnyel jelenthetett. Konrádtól eltérően Vitányi elsősorban politikusként – értelmiségi politikusként – tevékenykedett. Aktív mozgalmi szerepét mind az elszigetelt helyzetéből nyitásra készülő MSZP, mind pedig a szervezeti támogatásra szoruló Charta szívesen fogadta.

A Demokratikus Chartát olyan befutott, szakmai presztízzsel és kulturális tőkével rendelkező értelmiségiek reprezentálták, akiknek 1. ellenzéki múltjuk volt (vagy legalábbis nem tekinthették őket a régi rendszer embereinek); 2. valamilyen elismert intellektuális teljesítményt mutattak fel; 3. közel álltak a korszak ellenzéki pártjaihoz (aminek mércéje nem a tagság, hanem a befolyás volt); 4. lehetőségük volt a médiában való gyakori és hatásos megjelenésre. Egy vezető Charta-értelmiségi karizmája e forrásokból fakadt. Ha csak egy is hiányzott a felsorolt összetevők közül, az illető befolyása lényegesen kisebb maradt.

A Demokratikus Charta a tömegkommunikáció korának mozgalma volt, amelyben az üzenet megjelenítése csaknem olyan fontos volt, mint maga az üzenet. A Charta nagyobb rendezvényeit profi színház- és filmrendezők tervezték, a karizmatikus szónokok beszédeit professzionális kommunikátorok „vezették föl”. A szónokok kiválasztásában fontosabb szerepet játszott az, hogy ki hogyan, milyen hatással kommunikál, mint az, hogy kit képvisel. A kulturális tőkével rendelkező, „kritikai establishmenthez” tartozó értelmiségiek fogalmazták meg az üzenet alapelveit, s a többi meghatározó szereplő, a mozgalmi értelmiségiek teremtették meg az üzenet átadásának ke-

reteit. Ezt a fajta tudást a szociológiaelméletben korábban mint „a gyakorlat feletti szimbolikus uralom képességét” írták le (Szelényi–Martin 1990:131).

A befutott, szakmai-társadalmi presztízzsel rendelkező értelmiségiek mellett megjelent a mozgalmi értelmiségiek sajátos csoportja is. Többségük olyan, politika iránt érdeklődő fiatalabb újságíró, pártközeli értelmiségi volt, akiket szerepükre (őket olykor meg sem kérdezve) az előbbieket választottak ki. Ők nem tartoztak a nyolcvanas évek demokratikus ellenzékéhez, ellenkezőleg, többségük sokáig hitt abban, hogy a diktatúra reformálható. Reformista magatartásuk miatt sokáig fáziskésésben voltak az eseményektől a fordulat idején. Újságírói működésük alapján igazságtalannak tartották, hogy az MDF vezette koalíciós kormány politikusai 1990–91-ben egy kalap alá vették őket a diktatúra haszonélvezőivel. Többségük ekkor tanult bele kritikai értelmiségi szerepébe, s ennek köszönhető, hogy a Charta szóvivője lehetett. Olyan médiaértelmiségiek voltak, akiket a Demokratikus Charta hosszabb-rövidebb időre mozgalmi értelmiségivé formált. Ez a mozgalmi értelmiségi szerep kései kompenzáció volt számukra azért, amit a nyolcvanas években „elmulasztottak”. Megkésve átélte ellenzékiségük értékét növelte, hogy a szerepet az egykori demokratikus ellenzék tagjai találták ki, betöltését az ő hozzájárulásuk „hitelesítette”. Ezek révén – s olyan időszakban, amikor az emberek kiábrándulni látszottak a pártpolitikából – a Charta szóvivői funkciója erős morális legitimitációt élvezett a társadalomban. Ezzel a szövetségkötéssel a nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke mintegy szimbolikusán „befogadta” a kilencvenes évek médiaértelmiségét (vagy másként: elismerte, hogy szüksége van rá), és folytatta közeledését az egykori MSZMP-tag reformértelmiségiek felé.

Egy, a társadalmi mozgalmakat elemző, utóbbi években íródott munka (Eyerman–Jamison 1991) azokat a mozgalmi szereplőket tekintette mozgalmi értelmiségieknek, akiket a mozgalom „nevel” értelmiségiekké. Ezek számára a mozgalom kognitív praxis, amelyben az értelmiségi aktivitás nem produktumokban, hanem a mozgalmi politika folyamatában jelentkezik. A Charta esetében is ezek a „mozgalmi értelmiségiek” voltak a legaktívabbak, a szervezőmunka országnárszét ők vállalták magukra. Tőlük eltérően, a befutott, elismert értelmiségiek működhetnek ugyan egy mozgalomban (mint szóvivők, ideológusok, kommunikátorok), de őket nem a mozgalom „alkotja meg”, ők inkább már korábban kivívott hírnevükkel erősítik a mozgalmat. Az ő feladatuk a politikai közösség „ideális mintáinak” szimbolikus szembesítése a mindennapi gyakorlattal (Tucker 1981:99). Ilyen reprezentatív szerepet játszott a Chartában Konrád György. Ugyanakkor, a mozgalomban részt vevő médiaértelmiségiek számára a Charta lehetőséget adott arra, hogy a mozgalmi vitákban újrafogalmazzák értelmiségi mivoltukat. Ők sokkal közelebb álltak a mozgalmi értelmiségi fent leírt alakjához, bár nem teljesen fedték azt le. Értelmiségi identitásuk nem ekkor jött létre, így nem is kötődött kizárólagosan a mozgalomhoz. Számukra ennél fontosabb volt a moz-

galmi identitás és az azzal párosuló morális legitimáció. Együttműködésükkel úgy tűnt, hogy a régi típusú közéleti értelmiség helyébe Magyarországon is új típusú – mozgékonyabb és kommunikatívabb – közéleti értelmiség szerepe lép (Aronowitz 1992:159). A Charta elhalásának egyik oka az volt, hogy 1994-ben olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelyhez a Charta aktivistái érzelmileg közelebb álltak, s úgy érezhették, „belülről” jobban tudják majd befolyásolni döntéseit. A másik ok viszont az, hogy identitásuk nem kizárólag a Chartához kapcsolódott, így nem kellett bármi áron a fenntartásához ragaszkodniuk. 1994-től az ideiglenesen mozgalmi értelmiségi szerepet betöltő Charta-szóvivők visszatértek a médiába, néhányukból politikus lett, illetve a régiek által újonnan befogadott és elismert értelmiségiekké váltak.

Egy másik következtetés, amely a Demokratikus Charta történetéből levonható: a politika moralizálása a pártpolitikusokkal szemben a kritikai értelmiségieknek kedvez, mert ezt a nyelvet ők ismerik igazán. Ez a politikai beszédmód az igazi terepük. Ez a nyelvhasználat pedig az adott helyzetben fékezte a politika deszakralizációját, a politika mint hivatás kialakulásának Max Weber által leírt folyamatát. A politika moralizálásának beszédmódja ebben az esetben a civil társadalomra való retorikai hivatkozással történt (Tamás 1994a), miáltal a civil társadalom fogalma – mint Lomax (1995) szarkasztikusan rámutatott – a politikai értelmiség mozgalmi önkifejezésének eszközévé vált. Ezzel szemben (vagy éppen ezért) a Charta egyik szociológus szóvivője a közvetlen demokratikus formák és a demokrácia társadalmasításának szükségességét hangsúlyozta, kiemelve, hogy ez nem várható az új politikai elitől, hanem csakis a „civil társadalom önterápiájától” (Miszlivetz 1993). A Demokratikus Charta a rendszerváltás utáni identitáspolitika egyik legjellegzetesebb megjelenítője volt.

De ezek a viták az értelmiség politikai szereplése kapcsán már inkább a demokráciáról szóltak. Egy új demokrácia megszilárdulásának talán legfontosabb feltétele a demokratikus intézményrendszer létrejötte és működése, az új politikai elit professzionalizációja. Megalapozottnak tűntek azok az aggodalmak, amelyek az új, még meg sem szilárdult képviseleti intézményrendszert féltették a demokrácia szubsztantív, idealizált felfogását valló körvonalazatlan kezdeményezésektől (Körösényi 1994). A Demokratikus Charta köré tömörült értelmiségiek ezzel szemben szintén joggal vélekedtek úgy, hogy egy gyökeres, forradalmi jellegű politikai fordulatból született új rendszernek nemcsak intézményes, de morális legitimációs igénye is van. S mivel a demokrácia konfliktusos rendszer, e konfliktusok megjelenítésében a demokratikus társadalmi mozgalmak éppúgy legitim részei a demokráciának, mint a politikai pártok, az érdekképviseleti szervezetek vagy a kormányzati, intézményi berendezkedés (Roberts-Kloss 1979). A demokratikus intézményrendszer kereteinek konszenzusos kialakítása és a politikai közösség identitásának (újra)definiálása minden demokráciában konfliktusok sorozatán keresztül történik (Hirschman 1994). A magyar példa nem általában a mozgalmi-értel-

miségi politizálás felbukkanásában mutatott sajátos jellemzőket. Inkább a Charta mozgalmi értelmiségének abban az elmosódó, körvonalazatlan szerepfelfogásában, amelynek révén a pártban ideológusként, a mozgalomban szellemi vezetőként, a független értelmiségi pozíciójában pedig véleményirányítóként egyaránt és egyidejűleg befolyásra és „hitelességre” törekedett.

A Charta által felszínre hozott vita részben a demokrácia különböző értelmezéseinek (részvételi vs képviseleti, társadalmi vs politikai, szubsztantív vs formális) konfliktusa volt, másrészt politikai vita arról, hogy az adott konkrét helyzetben milyen cselekvés veszélyezteteti vagy erősíti a demokráciát. Voltak, akik általában helyeselték, de az adott átmeneti politikai helyzetben nem tartották szükségesnek az utcára kerülő politizálást. Voltak olyanok is, akik általában nem tartották szükségesnek a közvetlen részvételi formákat a demokrácia működtetéséhez, de az adott esetben (a kivételes veszélyre hivatkozva) támogatták az utcai felvonulások politikáját. Végül akadtak, akik sem általában, sem a konkrét esetben nem értettek egyet a mozgalmi politikával, illetve akik mindkét nézőpontból egyetértettek vele. E vitákat tovább színezték azok az értelmezési különbségek, amelyek abból eredtek, hogy a vitázók a Charta értelmiségi vagy tömegmozgalmi jellegét tartották-e hangsúlyosabbnak, illetve pártoktól való függőségét vagy függetlenségét vélték-e kívánatosabbnak. A mozgalmi-értelmiségi szerepfelfogás tekintetében konfliktusba került egymással a korábbi disszidencia radikális mozgalmi mintáinak öröksége és a Charta vállalt céljainak alapvetően reformista jellege. Míg a nyolcvanas évek ellenzéke „rendszeren kívüli” volt, s a rendszerrel szembe forduló, rendszerváltó mozgalmakat indított útjára, addig a Demokratikus Charta deklarált célja a „rendszeren belül” maradt: az „akadozó demokratikus átalakulás” elősegítésére, az „elért eredmények megőrzése” végett, elvileg kormánypártiak számára is vállalható reformmozgalomként szerveződött meg. A konfrontáció logikája és a mozgalom önmozgása azonban kizökkentette a Chartát eredetileg vállalt szerepéből: egyrészt akkor, amikor a kormány egészét antidemokratikusnak nyilvánította, másrészt pedig amikor pártkötődéseit helyezte előtérbe és az új kormánykoalíció formálására is igényt tartott.

Megjelenésük idején nagy hatást gyakoroltak Alvin Gouldner (1979) és a Konrád–Szelényi szerzőpáros (1979) nagyvonalú tézisei az értelmiség osztályhatalmának várható bekövetkeztéről. Az 1989-es fordulat lázas hónapjai ennek látszatát még erősítették is, hiszen a gouldneri „kritikai beszéd kultúrájának” áttörése nélkül aligha sikerülhetett volna a „bársonyos forradalom”. Mégis, úgy tűnik, az az álláspont bizonyult megalapozottabbnak, amelyet Fehér és Heller képviselt: „nem az értelmiség osztályhatalmának, hanem a tömegdemokráciának az ideje jött el” (Fehér–Heller 1992:7). E kijelentés a kelet-közép-európai régió egészére vonatkoztatva talán még ma is túl optimistán, normatívan hangzik. Mindaddig, amíg a társadalomban nem alakul ki egyetértés arról, hogy milyen legyen az új demokrácia,

a régió értelmiségének módja nyílik arra, hogy a politikai átmenet átmeneti főszereplőjeként (Bernik 1994; Tismaneanu 1996; Mungiu 1996; Tucker 1996), a születőben lévő demokrácia „polgári varázslójaként” (Kis 1993) – vagy esetleg annak nacionalista ellenpárjaként (Magas 1993; Dimitrijevic 1996) – eljuttassa „hattyúdalát”. A Demokratikus Charta paradoxona abban rejlett, hogy olyan demokráciavédő polgárjogi mozgalom volt, amelynek szavait és mondatait egy rendies jellegű, korábban privilegizált helyzetű, politikai befolyásából fokozatosan veszítő értelmiség fogalmazta meg. Ebben a mozgalomban egyszerre fejeződött ki az intézményesült politika világával szemben „rendi ellentámadásként” is értelmezhető értelmiségi szerepzavar és az intézmények állampolgári ellenőrzésének igényét fenntartó, folyamatos kritikai diszkusszióra épülő mozgalmi értelmiségi identitás.

HIVATKOZÁSOK

- Antall József 1991. Fel kellett menteni. *Magyar Hírlap*, december 2.
 — 1993. Levél Göncz Árpádhoz. *Magyar Hírlap*, november 9, 1.
- Aronowitz, Stanley 1992. On Intellectuals. In: Stanley Aronowitz *The Politics of Identity: Class, Culture, Social Movements*. New York–London: Routledge, 125–174.
- Ascher Tamás et al. 1992. Politikai hirdetés Göncz Árpád védelmében. *Magyar Hírlap, Népszabadság*, május 28.
- Babus Endre et al. 1991. Nyilatkozat. *Magyar Hírlap*, december 4.
- Bácskai Tamás et al. 1991. Nyilatkozat *Népszabadság*, december 3.
- Balassa Péter 1993. Ez így nem fog menni! *Népszabadság*, november 2, 17–18.
- Bánó Attila 1991. Kinek a Chartája? *Új Magyarország*, december 12.
- Bauer Tamás 1991. Változik a kormány káderpolitikája. *Magyar Hírlap*, december 2, 3.
- Bauer Tamás–Kis János 1991a A magyar demokrácia védelmében. *Magyar Hírlap*, szeptember 9, 7.
 — 1991b Vakok legyünk vagy szabadok? *Népszabadság*, október 10.
- Beke Mihály András 1992. Illegalisták a Chartában! *Heti Magyarország*, október 9.
- Bernik, Ivan 1994. The Forgotten Legacy of Marginal Intellectuals.
 In: J. M. Kovács (ed.) *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction Publishers, 205–216.
- Bozóki András 1993. Democrats against Democracy? Civil Protest in Hungary since 1990. In: Gerd Meyer (ed.) *Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch*. Basel–Tübingen: Francke, 229–248.
- 1994. Intellectuals and Democratization in Hungary. In: Chris Rootes–Howard Davis (eds.) *A New Europe? Social Change and Political Transformation*. London: UCL, Press 149–175.
- 1995. Visszatérés a modernizáláshoz? *Liget*, (Vol.8.) 4 (április), 37–45.
- 1996. Modernizációs ideológia és materiális politika: szocialisták szocializmus után. *Századvég*, Új folyam, (Vol.1.) 3, 41–79.

- Bozóki András–Kovács Éva 1991. A pártok megnyilvánulásai a sajtóban a taxis-blokád idején. *Szociológiai Szemle*, (Vol.1.) 1, 109–126.
- Böröcz József 1992. Vanguard of the Construction of Capitalism: The Hungarian Intellectuals' Trip to Power. *Critical Sociology*, (Vol.18.) 1 (Spring), 111–116.
- Braun Róbert 1992. Charta(v)iszony. *Magyar Hírlap*, július 27, 7.
- Budapesti felhívás 1992. *Magyar Hírlap*, október 26.
- Charta-tüntetés 1994. *Magyar Hírlap*, *Népszabadság*, *Népszava*, március 16.
- Charta-nap 1993. Bizakodás és bombariadó a Charta-napon. *Magyar Hírlap*, február 8, 1, 4.
- Comisso, Ellen–Steven Dubb–Judy McTigue 1992. The Illusion of Populism in Latin America and East-Central Europe. In: György Szoboszlai (ed.) *Flying Blind: Emerging Democracies in East-Central Europe*. Budapest: HPSA, 27–57.
- Confino, Michael 1973. On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth- and Nineteenth Century Russia. In: S. N.Eisenstadt–S.R.Graubard (eds.) 1973. *Intellectuals and Tradition*. New York: Humanities Press, 117–149.
- Csurka István 1991. Interjú. *Magyar Hírlap*, december 2, 3.
- 1992a Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, augusztus 20, 9–16.
- 1992b Keserű Hátország. *Magyar Fórum*, december 31, 8–9.
- Demokratikus Charta 1991. *Magyar Hírlap*, szeptember 27.
- Dimitrijevic, Nenad 1996. *Words and Death: The Serbian Nationalist Intellectuals*. Manuscript. Dept. of Political Science, Central European University
- Erős Ferenc 1992. A holnap elmarad? *HVG*, október 3.
- Eyerman, Ron–Andrew Jamison 1991. Social Movements and Their Intellectuals. In: Eyerman–Jamison *Social Movements: A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press, 94–119.
- Faggyas Katalin 1991. Weimarosodunk? *Új Magyarország*, december 9.
- Farkas Zoltán 1991. Állóháború. In: Sándor Kurtán et al. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Ökonomia Alapítvány – Economix Rt, 207–212.
- 1993. Kis magyar magántörténelem. Öt levél. *Mozgó Világ*, (Vol.19.) 1, 5–21.
- 1994. Az Antall-kormány „sikerágazata”: a médiapolitika. In: Gombár Csaba et al. (szerk.) *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Budapest: Korridor, 320–345.
- Farkasházy Tivadar 1991a A remény udvariatlansága. Kisbali László interjúja. *Beszélő*, november 23, 40–42.
- 1991b Megütközés a négyzetben. *Magyar Hírlap*, december 11, 7.
- 1993. Nyilatkozat. *Népszabadság*, december 13.
- Farkasházy Tivadar–Kornis Mihály 1992. A pártok és a Charta. *Magyar Hírlap*, július 22, 7.
- Fehér Ferenc–Heller Ágnes 1992. *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”*. Budapest: T-Twins
- Felhívás. 1992a *Magyar Hírlap*, szeptember 10.
- Felhívás. 1992b *Magyar Hírlap*, szeptember 21.; *Népszabadság* szeptember 24.
- Felhívás. 1993. Mit kíván a Demokratikus Charta 1993 május elsején? *Röplap*
- Fidesz 1991. A frakció nyilatkozata. *Magyar Hírlap*, december 9.
- Garton Ash, Timothy 1991. *A balsors édes hasznai*. Budapest: Századvég
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. Oxford: Oxford University Press
- Göncz Árpád 1993. Levél Antall Józsefhez. *Magyar Hírlap*, november 2, 1.
- György Péter 1992. Március 15-én. *HVG*, március 21.
- Hankiss Elemér 1993. A szabadság lehetőség és felelősség. *Magyar Hírlap*, március 16.

- Hegy Gyula 1992a A szociálliberális koalíció. *Magyar Hírlap*, március 14, 7.
 — 1992b A Charta színeváltozása. *Magyar Hírlap*, július 14, 7.
- Hirschman, Albert O. 1994. Social Conflicts as Pillars of Democratic Market Society. *Political Theory*, (Vol.22.) 2, 203–218.
- Hollander, Paul 1988. *The Survival of Adversary Culture: Social Criticism and Political Escapism in American Society*. New Brunswick: Transaction
- Horányi György 1992a Mire a kakas megszólal... *Magyar Hírlap*, július 30, 7.
 — 1992b *A Charta dokumentációja*. Horányi György tulajdonában. Budapest: MTA Központi Kémiai Kutatóintézet
- Irók. 1993. Irók, költők, független gondolkodók nyilatkozatai. *Népszabadság*, november 4.
- Irók, művészek. 1993. Irók, művészek az önelhallgatás ellen. *Magyar Hírlap*, december 3.
- Irószövetség. 1993. A Magyar Írószövetség elnökségének felhívása. *Magyar Nemzet*, november 25.
- Iványi György 1993. Nem csatlakoztunk egyetlen csoporthoz sem. Zolnay János interjúja. *Beszélő*, május 15, 12–13.
- Jakus Ibolya 1994. Mit üzen a Rádió? *HVG*, március 12, 79–81.
- Jedlicki, Jerzy 1994. What Is the Use of Intellectuals? *Polish Sociological Review*, 2, 101–110.
- Kis János 1992. A harmincnégyek levelével kezdődött. Farkas Attila interjúja. *Magyar Hírlap*, január 9, 9.
 — 1993. A polgár mint varázsló. *Kritika*, április, 46–47.
- Kiss Endre–Krasznai Zoltán 1996. A Demokratikus Charta valóságos előtörténetéhez. *Beszélő*, (III.folyam, Vol.1.) 7 (október), 123.
- Konrád György 1991. Interjú. *Reggeli Kurír*, december 3.
 — 1992a Az ünnep visszanéz. *Magyar Hírlap*, március 15, 7.
 — 1992b Egy gesztus vizsgálata. *Magyar Hírlap*, június 4, 7.
 — 1992c Hölgyeim és uraim! *Magyar Hírlap*, szeptember 25, 7.
 — 1993a Mi a Demokratikus Charta? *Magyar Hírlap*, február 8, 7.
 — 1993b A megértés stratégiája. *Beszélő*, március 20, 6–8.
 — 1993c Barna eső hull, vegyük elő az ernyőt! *Magyar Hírlap*, november 1, 7.
 — 1994a Május nyolcadika határozott ítélete. *Népszabadság*, május 11.
 — 1994b A polgárnak joga van tudni... *Magyar Hírlap*, június 2, 5.
- Konrád György–Szelényi Iván 1989. (1979) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat
 — 1992. Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, (Vol.1.) 1, 9–28.
- Kónya Imre 1991. Az igazat és csakis a tiszta igazat. *Magyar Hírlap*, szeptember 9, 6.
- Kornis Mihály 1992. A Demokratikus kártya. *Magyar Narancs*, január 11, 2.
 — 1993. A helyzet – töredékek ugyanarról. *Magyar Hírlap*, január 23, 7.
- Körösényi András 1991. Fenyeget-e a diktatúra? *Népszabadság*, október 4.
 — 1994. Intellectuals and Democracy in Eastern Europe. *The Political Quarterly*, (Vol.65.) 4 (October–December), 415–424.
 — 1995. Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? In: Gombár Csaba et al. (szerk.) *Kérdőjelek: a magyar kormány, 1994–95*. Budapest: Korridor, 260–280.
- Kövér László 1992. Mint cseppben a tenger. *Magyar Hírlap*, október 3, 7.
- Krokovay Zsolt 1994. A Charta temetése. *Magyar Hírlap*, június 3, 7.
- Lipset, Seymour M. 1958. *Political Man: The Social Basis of Politics*. New York: Doubleday

- Lomax, Bill 1995. *The Not So Strange Death of Civil Society in East Central Europe: The Hungarian Experience*. A paper presented at the conference in „Regime Change and the Transition to Democratic Politics”. Sofia, Bulgaria, September 16–19.
- Machos Csilla 1992. Demokratischen Charta '91: Von der „alten” zur „neuen” ungarischen Opposition. *Berliner Debatte INITIAL*, 4, 57–68.
- Magas, Branka 1993. Nationalism Captures the Serbian Intelligentsia. In: Branka Magas *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Breakup, 1980–92*. London–New York: Verso, 49–73.
- Magyar PEN Klub 1993. A Magyar PEN Klub nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, november 25.
- Mannheim Károly 1996. (1929) *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz
- Márciusi üzenet 1994. *Népszabadság*, március 4, 8.
- Megalakulás. 1991. A Demokratikus Charta mozgalommá alakulásáról lásd *Magyar Nemzet*, *Népszabadság*, *Magyar Hírlap*, *Népszava*, december 9.
- Menyhárt László 1992. Elvlinceselő vén Európa? Szabad Magyarország kontra Demokratikus Charta. *Heti Magyarország*, január 3.
- Merton, Robert K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press
- Mészöly Miklós 1993. Alkotmányellenes eszméletvesztés. *Népszabadság*, november 2, 19.
- Mézes Flórián 1993. Hisztériumjáték. *HVG*, február 27, 76–77.
- Michnik, Adam 1988. „A New Evolutionism” (1974). In: Michnik: *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 135–148.
- Miszlivetz Ferenc 1993. A magyar demokrácia válsága 1989 után. *Kritika*, április, 14–17.
- Mungiu, Alina 1996. Intellectuals as Political Actors in Eastern Europe: The Romanian Case. *East European Politics and Societies*, (Vol.10.) 2, 333–364.
- N. Kósa Judit 1991. Az MSZP a Demokratikus Charta mellett. *Magyar Nemzet*, szeptember 12.
- Nyilatkozat. 1992a *Magyar Hírlap*, május 27.
- Nyilatkozat. 1992b *Magyar Hírlap*, december 14.
- Nyílt levél. 1991. *Népszabadság*, *Magyar Hírlap*, *Magyar Nemzet*, december 21.
- Nyílt levél. 1992. *Magyar Hírlap*, május 19.
- Nyílt levél. 1994. Helyezzék vissza az elküldötteket! *Népszabadság*, március 4, 8.
- Nyilvánosság Klub. 1994. Mit lehet és kell tenni? *Magyar Hírlap*, március 5.
- Pető Iván 1991. Demokratikus Charta a jövő héten. Farkas Attila interjúja. *Magyar Hírlap*, szeptember 13.
- Pipes, Richard 1961. The Historical Evolution of the Russian Intelligentsia. In: Pipes (ed.) *The Russian Intelligentsia*. New York: Columbia University Press, 47–62.
- Pokol Béla 1993. *Pénz és politika*. Budapest: Aula
- Politikai hirdetés. 1991. *Magyar Hírlap*, *Népszabadság*, *Reggeli Kurír*, december 4.
- Politikai hirdetés. 1992. *Magyar Hírlap*, *Népszabadság*, *Kurír*, október 28.
- Pomogáts Béla 1992. A Charta körül. *Beszélő*, május 2, 17.
- Radnóti Sándor 1991. Interjú. *168 óra*, október 15, 16.
- Roberts, Ron E.–Robert Marsh Kloss 1979. Intellectuals, Power and Social Movements. In: Roberts–Kloss (eds.) *Social Movements: Between the Balcony and the Barricade*. St. Louis: C. V. Mosby, 219–226.
- Róna-Tas Ákos 1991. The Selected and the Elected: The Making of the New Parliamentary Elite in Hungary. *East European Politics and Societies*, (Vol.5.) 3 (Fall), 357–393.

- Sajtótájékoztató. 1992. *Magyar Nemzet, Magyar Hírlap, Népszabadság* február 14.
- Sajtótájékoztató. 1994. *Népszabadság, Magyar Hírlap, Magyar Nemzet*, március 11.
- Solt Ottília 1992. Új márciusi frontok. *Beszélő*, március 21, 9–12.
- Speidl Zoltán 1992. Parlamenti folyosó. *Heti Magyarország*, október 2.
- Sükösd Miklós 1992. The Media War. *East European Reporter*, (Vol.5.) 2.
- Szabó Máté 1993. *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat
- Szalai Erzsébet 1994. *Útélágazás: Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Szombathely: Savaria University Press
- Szelényi Iván 1986. The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-Critical Reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. *Politics and Society*, (Vol.15.) 2, 103–144.
- 1990. (1982) Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In: Szelényi: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 7–49.
- 1992. *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest: MTA PTI
- Szelényi Iván–Bill Martin 1990. (1987) Túl a kulturális tőkén: a szimbolikus uralom elmélete felé. In: Szelényi: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 99–135.
- Szénási Sándor 1992. Félelmek márciusa. *168 óra*, március 19.
- Színészek. 1993. 162 színész levele a kormányfőhöz. *Magyar Hírlap*, november 26.
- Szociális charta 1992. *Magyar Hírlap*, április 28.
- Szönyi-Virág Imre 1992. Aláírás helyett. *Új Magyarország*, január 3.
- Tamás Gáspár Miklós 1992a Március 15-i beszéd. *Magyar Hírlap*, március 16.
- 1992b 1994. *HVG*, július 4, 64.
- 1994a A Disquisition on Civil Society. *Social Research*, (Vol.61.) 2, 205–222.
- 1994b Két idegen szó: amnézia és normalitás. *Beszélő*, szeptember 15, 30–34.
- TeleMedia 1994. Közvéleménykutatás. *Magyar Hírlap*, március 12, 1.
- Tiltakozás 1993. Tiltakozás a Horthy-temetés televíziós közvetítése ellen. *Magyar Hírlap*, augusztus 27.
- Tismaneanu, Vladimir 1996. Truth, Trust and Tolerance: Intellectuals in Post-Communist Society. *Problems of Post-Communism*, March–April, 3–12.
- Tucker, Aviezer 1996. *Politics of Conviction: The Rise and Fall of Czech Intellectual-Politicians*. Manuscript. Dept. of Philosophy, University of Olomouc
- Tucker, Robert C. 1981. Leadership through Social Movements. In: Robert C. Tucker *Politics as Leadership*. Columbia–London: University of Missouri Press, 77–113.
- Vajda Mihály 1992. *A történelem vége? Közép-Európa, 1989*. Budapest: Századvég.
- Vitányi Iván 1991. Egy mondat a demokráciáról. *Magyar Hírlap*, december 6, 7.
- 1992. Charta '92. *Mozgó Világ*, 11 (november), 11–15.
- Zald, Mayer N.–John D. McCarthy 1987. Organizational Intellectuals and the Criticism of Society. In: Zald–McCarthy (eds.) *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick: Transaction, 97–115.